

SIYASAL TARİH (1923-1950)

Cemil Koçak

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, bir tek-parti yönetimi olarak doğmadı. Tam aksine, Samet Ağaoğlu'nun deyimi ile «Kuvâ-yı Milliye Ruhu»nu temsil eden Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin demokrasi ve çoğulcu yapısı süreç içinde bir tek-parti diktatörlüğüne dönüştü.

Ben bu yazıda, uzun yıllar süren tek-parti iktidarının doğuş ve kuruluş sürecinin, tek-parti yönetiminin değişik evrelerinin ve nihayet tek-partili diktatörlüğün süreç içinde ortadan kalkışının öyküsüne yer vereceğim.

Askerî Zaferden Mütarekeye

Türk Ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'e girişi, Yunan Ordusu karşısında askerî bir zafer kazanıldığını gösteriyor; fakat bu, henüz savaşın sonu anlamına da gelmiyordu. Çünkü, İstanbul başta olmak üzere, Boğazlar bölgesi hâlâ İngilizlerin, Doğu Trakya'da Yunanlıların işgali altındaydı. Bu aşamada en önemli sorun, İngiltere ile savaşılıp savaşılmayacağına düğümleniyordu. Mütareke imzalanmazsa ise bir soru olarak hâlâ ortadaydı.

Bu koşullar altında Türk Ordusu 10 Eylül'de Bursa'ya girdi. Yunan Ordusu'ndan geriye kalan askerî birliklerle çarpışmalar sürüyordu. Yine bu sırada Türk-İngiliz görüşmeleri de başladı. Çanakale ve Boğazlara yönelik Türk askerî harekâtı müttefik devletlerin diplomatik alandaki karşı koymalarına karşın sürdü ve genişledi. Türk Ordusu 12 Eylül'de Mudanya'ya ve 17 Eylül'de de Bandırma'ya girdi. Türk Ordusu ile İngiliz birlikleri arasında, iki askerî gücü birbirinden ayıran, sadece dar bir tarafsız bölge kalmıştı. Türk birlikleri 23 Eylül'de Çanakkale'ye, 24 Eylül'de ise tarafsız bölgeye girdiler; bu gelişmeye rağmen İngiliz birlikleri bir silahlı çatışmada kaçındılar. Bu sırada Ankara Hükümeti ile müttefik devletlerin temsilcileri arasında süren diplomatik ve siyasal görüşmeler de olumlu biçimde sonuçlandı. 3 Ekim'de başlayan Mudanya Konferansı'nda Türk tarafını İsmet (İnönü) Paşa temsil ediyordu. Görüşmeler 17 Ekim'de anlaşma ile sonuçlandı ve Mudanya Mütarekesi 15 Ekim'de yürürlüğe girdi. Tuhaf olan nokta, gerçekte Türk ve Yunan Ordu-

ları arasındaki savaşın sona erdiğini resmen ilân eden bu antlaşmanın altında Yunanistan'ın imzasının olmamasıydı. Gerçekten de, Mütarekesi, Ankara Hükümeti'nin yanı sıra, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından imzalanmıştı. Ancak mütarekenin yürürlüğe girmesinden bir gün önce, 14 Ekim'de, Yunanistan antlaşmaya katıldığını açıkladı da, bu gerçekten garipsenecek duruma son verildi. Mütarekenin yürürlüğe girmesini takiben Refet (Bele) Paşa Doğu Trakya'yı teslim almak üzere İstanbul'a gitti.

Siyasi İktidar Sorunu

Askerî sorunların bir ölçüde çözüldüğü ve barışın yeniden tesis edildiği aşamada, siyasi sorunların ve çatışmaların ön plana çıkması kaçınılmazdı. Askerî zaferden sonra derhal gündeme gelmesi kaçınılmaz olan konu, merkezi otoriteyi sağlayacak olan siyasi iktidarın nasıl ve kim/kimler tarafından ele geçirileceği, daha doğrusu bu iktidara kimin ya da kimlerin sahip çıkacağı sorusunda düğümleniyordu.

Millî Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra ortada bir siyasi iktidar sorunu olduğunu düşünmek ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Yine ilk bakışta düzenli ordu birliklerine komuta eden ve düşmanı yenerek vatanı kurtaran Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyasi iktidarın gerçek sahibi olduğu ve bu türden bir sorunun söz konusu dahi olamayacağı düşünülebilir. Ancak 1922 yılının sonbaharında iktidar sorunu elbette basit bir sorun değildi, olamazdı da.

Müttefiklerin çekilmesinden sonra ortada siyasi otorite iddiasında bulunabilecek iki merkez kalmıştı: İstanbul'daki Padişah/Halife ile İstanbul Hükümeti ve Ankara'da kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi. İstanbul Hükümeti açısından sorun basitti: Bu son Osmanlı Hükümeti'ne göre, aslında Ankara ve İstanbul Hükümetlerinin karşı karşıya gelmeleri için artık önemli bir neden kalmamıştı. Aksine, her iki hükümet de, millî davanın kazanılmasında önemli rol oynamıştı. İstanbul Hükümeti'ne göre, Millî Mücadelenin kazanılmasında Ankara ve İstanbul Hükümetleri arasındaki işbirliğinin önemi ve değeri gözden uzak tutulmamalıydı. İzlenmesi gereken siyaset konusunda meydana gelen anlaşmazlıklar ise, artık bu aşamada ortadan kalkmış sayılırdı. Sonuçta, her iki hükümet de bundan sonra dayanışma içinde olmalı ve birlikte hareket etmeliydi.

Ancak İstanbul Hükümeti'nin tek dayanağı olan Saray, ilk bakışta dahi güçlü görünmüyordu: nitekim eski Sadrazam ve Vahdetin'in eniştesi olan Damat Ferit Paşa daha 22 Eylül'de yurt dışına çıkmıştı. Tek başına bu kaçış hadisesi bile, İstanbul'un güçsüzlüğü-

nün ve siyasi bakımdan düşük prestijinin bir belirtisiydi. Bununla birlikte, Sadrazam Tevfik Paşa 17 Ekim'de, yakında toplanması beklenen barış konferansına İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin birlikte katılmalarını önerdi. Bu öneri, İstanbul'un görünürdeki güçsüzlüğüne karşın, aslında siyasi otorite olma iddiasında Ankara'dan geri kalmamaya çalıştığını gösteriyordu. Nitekim barış konferansına katılması için Ankara Hükümeti'ne yapılan müttefik çağrısının alınmasından hemen sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 29 Ekim'de daveti kabul ettiğini bildirmesi üzerine, aynı gün Tevfik Paşa Ankara ve İstanbul Hükümetlerinin konferansa birlikte katılmaları yolundaki çağrısını ısrarla sürdürdü.

İstanbul Hükümeti'nin bu ısrarlı güç gösterisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin radikal bir kararı ile yanıtladı: 1 Kasım'da Saltanat ile Hilâfet ayrıldı ve Saltanat lağvedildi.

Saltanatın lağvı, siyasi iktidar mücadelesinde radikal ve çok önemli bir adımdı. Gerçi Millî Mücadele yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi, Padişaha ve Halife'ye karşı açık bir tutum almaktan kaçınmış, tam aksine Millî Mücadelenin bu iki mukaddes makamın esir olmaktan kurtuluşu için verildiğini açıklamıştı. Bu görüşten yola çıkılarak, 1922 yılı sonlarında şöyle düşünmek mümkündü: Artık savaş kazanıldığına ve Padişah ile Halife yeniden özgürlüğüne kavuştuğuna göre, Saray'ın otoritesi yeniden güç kazanabilir ve egemenliği ele geçirebilirdi. Ancak bu düşünce yine de sadece kuramsal planla sınırlı kalmaya mahkûmdu; çünkü gerçekte Millî Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti Saray ile (hiç olmazsa Saray'da egemenliği elde bulunduranlarla) göze göz dışı kararlı bir mücadele vermişti. Gerçi Saray'daki bazı yöneticiler sayesinde (örneğin, Tevfik Paşa'nın Sadrazam olduğu dönemlerde), Ankara ile İstanbul arasında bir diyalog kurulmuştu; fakat 1922 yılı sonbaharında iki merkez arasında bir uzlaşma ya da anlaşma olanağının artık tamamen ortadan kalkmış olduğu da görülmüyordu.

Saltanatın kaldırılmasından sonra, İstanbul Hükümeti ve Saray önemli ölçüde güç yitirdi. Önce 4 Kasım'da Tevfik Paşa Hükümeti (son Osmanlı Hükümeti) istifa etti ve aynı gün öğleden sonra İstanbul'da da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yönetimi başladı. Hatta bu durum müttefik devletlerce de kabul edildi. Son Osmanlı Hükümeti'nin istifası ile artık bir hükümet merkezi olarak İstanbul'un siyasi gücü tamamen sona ermişti. İstanbul'da artık bir hükümet yoktu ve bir daha da yenisi kurulmadı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin son günü olarak 4 Kasım tarihi kabul edilebilir; nitekim Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi **Takvim-i Vekayi** de en son 4 Kasım'da yayınlanmıştır.

Gerçi İstanbul'da artık bir hükümet kalmamıştı, ama Saray kısmen ayakta idi. Nihayet Vahdettin her ne kadar Padişahlık ünvanını yitirmiş de olsa, Halife olarak belirli bir güce sahip olabilirdi. Vahdettin İngilizlere sığınarak 17 Kasım'da yurt dışına çıktı. Bu gelişme üzerine, 18 Kasım'da önce Şer'îye Vekili Vehbi Efendi'den fetva alındıktan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Vahdettin'i Halifelikten hal etti ve yerine Milli Mücadeleye sempati gösterdiği bilinen Abdülmecid Efendi'yi seçti; 24 Kasım'da Topkapı Sarayı'nda Abdülmecid Efendi için biat merasimi yapıldı.

Siyasi gelişmelerin bu aşamasında, İstanbul'da Ankara'ya rakip olabilecek tek siyasi seçenek Halife Abdülmecid Efendi idi. Halife ve Hilâfet ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilişkilerinin nasıl düzenleneceğine ilişkin hiçbir kural ve gelenek bulunmuyordu. Bu, fiili bir durumdu ve ilişkilerin niteliği tamamen güç ilişkilerine göre belirleniyordu.

Ancak 1923 yılı başlarında hangi merkezin (Halife'nin mi, yoksa Ankara Hükümeti'nin mi) iktidara geleceği gerçekten bir soru işaretiydi.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na

Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ankara Hükümeti içinde de siyasi tartışma, çatışma ve anlaşmazlıkların olmadığını söylemek mümkün değildi. Milli Mücadelenin öncü kadrolarını oluşturan asker ve sivil yönetici bürokratlar arasında, zaferin kazanılmasından sonra yapılması gerekenler konusunda esaslı görüş ayrılıkları vardı. Bu görüş farkları Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında açıkça görülmüştü. TBMM içinde değişik eğilimli siyasi gruplaşmalar olmuştu ve çatışmalar zaman zaman yoğunlaşarak sürüyordu.

Askerî zafer Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi prestijini olağanüstü derecede artırmıştı. Diğer yandan, Mustafa Kemal Paşa, daha Milli Mücadele sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (1. Grup) da önderi konumundaydı. Müdafaa-i Hukuk Grubu, zaman zaman Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan oylamalarda ve seçimlerde azınlıkta kalmakla birlikte, genellikle siyasi girişimi elinde bulunduruyor ve gelişmelere yön verebiliyordu. Ama bir anlamda muhalefet grubu işlevi yürüten 2. Grup da önemli güce sahipti.

Bu aşamada Türkiye Büyük Millet Meclisi içindeki siyasi tartışmalar yoğunlaştı. Muhalefet grubu, yönetici kadro içinde hayli siv-

rilmiş bir «Tek Adam»ın iktidarı bütünüyle kendi elinde toplamasından ve bunun sonucunda da kişisel bir yönetim kurulmasından çekiniyordu. Daha da ötesi, muhalefet grubu, çok daha uzun bir zaman önce, Mustafa Kemal Paşa'nın fırsatını bulduğunda uygulamaktan kaçınmayacağı siyasi ve sosyal görüşlerini sezerek bu tür bir gelişmeye karşı çıkmaya karar vermişti. Böylece, 2. Grup, «millî hâkimiyet» ilkesinin savunulması sayesinde «Tek Adam» yönetimine karşı olduğunu vurgulamaya çalıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın önderi olduğu 1. Grup için 2. Grup «mürteci»lerden kurulu bir topluluktan ve siyasi iktidar mücadelesinde hesaba katılması gereken en önemli ve güçlü muhalefet akımını temsil ediyordu.

Muhalefet grubu, askerî sorunların bir ölçüde çözüldüğü bir sırada Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı açık bir saldırıya geçti: Milletvekili seçimine ilişkin yasada küçük bir değişiklik önerdi. Buna göre, beş yıl süreyle belirli bir seçim bölgesinde oturmamış bir kişinin milletvekili seçilmesi mümkün olmayacaktı. Bu öneri, bu koşulu yerine getirmesi kesinlikle mümkün olmayan Mustafa Kemal Paşa'yı hedef alıyordu. Mustafa Kemal Paşa 2 Aralık'ta yaptığı konuşmada, doğrudan kendine yönelik bu siyasi saldırıyı açığa vurdu. Öneri red edildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına yönelik bu girişim aradan kısa zaman geçtikten sonra derhal yanıtlı oldu: Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922 tarihinde Halk Fırkası adı altında yeni bir siyasi parti kuracağını açıkladı. Yeni parti halkçılık esası üzerinde vücut bulacaktı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, o zamana dek kurulmuş olan siyasi partilerin deneyimlerinden yararlanmak gerektiği görüşündeydi. Özellikle de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında görülen parti mücadelelerinin ve kavgalarının geniş yığınlar üzerinde uyandırdığı hoşnutsuzluğun farkındaydı. Yeni bir partiler kavgası başlatmak niyetinde de değildi. Tam aksine, yeni kurulacak parti tüm ulusu temsil etmeliydi; bu parti, sınıfların temsilcisi olmamalıydı.

Diğer yandan, Lozan'daki barış görüşmeleri, ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle 4 Şubat 1923'de kesintiye uğradı. Yine tam bu sırada yeni devletin iktisat siyasetini saptamak üzere İzmir'de hükümetin güdümünde Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Kongrede devletin özellikle iktisadi sorunların çözümüne büyük önem vermesi gerektiği görüşüne varıldı. Sorunların çözümünde ise, genellikle liberal iktisat politikalarının kullanılması üzerinde görüş birliğine varıldı.

1 Nisan 1923 tarihinde Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerin yenilenmesine karar verdi. Böylece Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tarihi görevi sona ermiş oldu. 8 Nisan'da Ana-

dolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa, seçim dolayısıyla halka yayınladığı bildiride, 9 Umde'yi açıkladı. Bildirinin giriş bölümünde; ulustan aldığı yetki ile oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görevlerini büyük ölçüde yerine getirdiği ve yeni seçimlere karar verdiği, bundan sonraki dönemde barış olduğunda bir ekonomik kalkınma hamlesi içine girileceği, bu yeni dönemde Meclis'in çoğunluğunu bu amaç etrafında toplamak ve birleştirmek, bu yolda ulusal egemenlik temelinde bir Halk Fırkası kurmak yolunda hareket edileceği, Meclis'te halen mevcut olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (1. Grup) Halk Fırkası'na dönüşeceği belirtiliyordu. 9 Umde'nin önemli noktaları şunlardı: Ulusal egemenliğe bağlılık, Saltanatın kaldırılması kararının değiştirilemezliği, güvenliğin sağlanması, ekonomik ve sosyal alanda kalkınma, zorunlu askerlik hizmetinin kısaltılması ve ordu mensuplarının refahının sağlanması, bürokraside reform yapılması, ekonomide kişisel girişimlerden yararlanılması.

23 Nisan 1923'de Lozan'daki barış görüşmelerine yeniden başlandı. 24 Temmuz'da da Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Bu sırada yapılan seçimlerde ise, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başarılı olmuş; yeni Meclis büyük ölçüde Cemiyetin aday gösterdiği milletvekillerinden oluşmuştu. 2. Gruba dahil pek az üye yeniden milletvekili seçilebilmişti. Diğer yandan, seçimi kazanan az sayıda bağımsız üye de bir süre sonra yeni kurulan Halk Fırkası'na katılmıştı. Ancak yeni Meclisin büyük ölçüde 1. Grup üyelerinden oluşması, Meclis'te siyasi çatışmaların ve tartışmaların, en azından ilk zamanlar için, ölçüsünü azaltmayacaktı.

9 Ağustos'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi bazı milletvekillerinin katılımı ile Ankara'da bir toplantı yapıldı; toplantının amacı yeni kurulması düşünülen fırkanın (Halk Fırkası) nizamnamesini hazırlamaktı. Nizamname 9 Eylül'de kabul edildi. Halk Fırkası ise ancak 11 Eylül'de resmen kuruldu, bununla birlikte daha simgesel bir tarih olan 9 Eylül günü Halk Fırkası'nın kuruluş günü olarak kabul edildi. Yeni fırkanın kuruluş dilekçesi ise ancak 23 Ekim'de Dahiliye Vekâleti'ne verildi. 11 Eylül'de yapılan seçimde Halk Fırkası Genel Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa seçildi. Genel Sekreterliğe ise Recep (Peker) Bey getirildi. Refik (Saydam), Celâl (Bayar), Münir Hüsrev (Göle), Saffet (Arıkan) Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasındaydılar. Meclis Grup Başkanlığı'na da İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Fethi (Okyar) Bey seçildi. Meclis Grubu Yönetim Kurulu üyeleri arasında Refik (Koraltan) da bulunuyordu.

Yeni kurulan partinin henüz bir programı yoktu. Ancak kabul edilen nizamnamenin «umumî esaslar» kısmında partinin amaçları

belirtiliyordu. Buna göre, Halk Fırkası, ulusal egemenliğin halk tarafından ve halk için uygulanmasına yol gösterecek, Türkiye'yi çağdaşlaştıracak ve hukuk devletini egemen kılacaktı. Parti, halk tanımını herhangi bir sınıfa mal etmiyor, aksine sınıflarüstü bir halk tanımından yola çıkarak, her cins ayrıcalığa karşı olduğunu açıklıyordu.

Cumhuriyetin ilânından sonra Halk Fırkası içinde bazı değişiklikler yapıldı: Örneğin, İsmet Paşa, 1923 tarihli parti nizamnamesinde yeri olmamakla birlikte Genel Başkan Vekilliği'ne ve Meclis Grup Başkanlığı'na getirildi. Diğer yandan, yine Cumhuriyetin ilânından sonradır ki, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 20 Kasım'da Başvekil ve Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa tarafından Cemiyet örgütüne yayınlanan bir bildiri ile, Halk Fırkası'na katıldı. Cemiyet idare heyetleri bu tarihten itibaren ki, Halk Fırkası'nın idare heyetleri haline geldiler.

Bu arada 11 Ağustos'ta yeni Meclis toplandı. 23 Ağustos'ta Lozan Antlaşması Meclis'te onaylandı. Yeni hükümet (İcra Vekilleri Heyeti) ise Fethi Bey başkanlığında kuruldu. 13 Ekim'de Ankara yeni devletin başkenti olarak kabul edildi.

CUMHURİYETİN İLÂNI

Yeni Meclis'in çalışmalarına başlaması ile siyasi çatışmalar da yoğunlaştı. Mustafa Kemal Paşa ikinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, Ali Fuat (Ceibesoy) Paşa da 2. Başkanlığına, seçildiler. 14 Ağustos'ta göreve başlayan Fethi Bey başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti ise bir siyasi bunalım sonucunda işbaşına gelmişti. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey ile Hariciye Vekili İsmet Paşa arasında Lozan Barış Antlaşması konusunda beliren ve gittikçe şiddetlenen anlaşmazlık, nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'nın yanında tutum alması sonucunda çözüme ulaşmış ve bu çatışmanın sonucunda Fauf Bey görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Fethi Bey de kendisinden önce başlayan bu çatışma sürecinde görev yapmak zorunda kaldı. İcra Vekilleri Heyeti ile Meclis arasındaki çatışma azalmamış, aksine artma eğilimi göstermişti. Çünkü, o dönemde İcra Vekilleri Heyeti üyeleri, yasa göre, Meclis tarafından tek tek seçiliyorlardı. Dolayısıyla Heyet üyeleri arasında görüş farkları olduğu gibi; Halk Fırkası Grubu içinde de yeni hükümete karşı çıkanlar vardı.

İcra Vekilleri Heyeti'nin işe başlamasından kısa bir süre sonra ilk siyasi bunalım patlak verdi: 23 Ekim'de Türkiye Büyük Millet Meclisi 2. Başkanı Ali Fuat Paşa görevinden istifa etti ve 2. Ordu

Müfettişliği'ne atanmayı talep etti; hemen ertesi gün de Fethi Bey Dahiliye Vekilliği görevinden ayrıldı. İstifalar üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın denetimindeki Halk Fırkası yönetimi tarafından Meclis 2. Başkanlığı ve Dahiliye Vekâleti için gösterilen adaylar, Halk Fırkası Meclis Grubu'nca seçilmediler. Aksine 25 Ekim'de Meclis 2. Başkanlığı'na Rauf Bey seçildi. Mustafa Kemal Paşa açısından bu seçimin anlamı çok açıktı: Halk Fırkası Meclis Grubu, daha önce Lozan Atlaşması'nı imzalayan ve halen de Hariciye Vekili olan İsmet Paşa ile, Lozan Antlaşması sırasında İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düştüğü için görevinden istifa etmek zorunda kalmış Rauf Bey arasında, Mustafa Kemal Paşa'nın da desteklediği adayları seçmekle, bir tercih yapmış oluyor ve bu çatışmada İsmet Paşa'ya karşı Rauf Bey'i tuttuğunu açıkça belli ediyordu. Halk Fırkası Meclis Grubu, bu tutumu ile Mustafa Kemal Paşa'ya karşı da tavır almaktaydı. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa'nın desteklediği İsmet Paşa'ya karşı Rauf Bey'i ön plana çıkartıyor ve bunu üstelik Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat aday göstermesine karşı yapıyordu. Halk Fırkası içindeki siyasi anlaşmazlık, bu olayla bir kez daha, ama daha da keskin olarak su yüzüne çıkmıştı.

27 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine İcra Vekilleri Heyeti görevden ayrıldı. Yeni bir İcra Vekilleri Heyeti oluşturulması yolundaki çabalar ise sonuçsuz kaldı; çünkü, Meclis içindeki değişik siyasi eğilimli gruplar arasında bir uzlaşma sağlanamıyor ve seçilmek için gerekli oy çoğunluğuna hiçbir grubun adayı ulaşamıyordu. Siyasi bunalım, yeni İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulamaması üzerine daha da derinleşmiş oldu.

Mustafa Kemal Paşa, sonuçlarını ve çözümünü önceden düşünüp hazırladığı, yeni bir hükümetin kurulamaması gibi derin bir siyasi bunalımı bizzat yaratarak, uzun zamandan beri gerçekleştirmek istediği, fakat bunun için önce uygun bir fırsat yakalamaya çalıştığı siyasal amacına oldukça yakınlaşmıştı. Onun görüşüne göre sorun Anayasadan kaynaklanıyordu. İcra Vekilleri Heyeti'ne girecek olan kişilerin tek tek Meclis tarafından seçilmesi hem her zaman güç olmakta, hem de İcra Vekilleri Heyeti içinde bir görüş birliği yaratılamaması sonucunu doğurmaktaydı. Ayrıca, zaten ilke olarak rejime adını koyma zamanı da gelmişti.

28 Ekim akşamı Çankaya'da yapılan toplantıda, ertesi gün Cumhuriyet ilân edilmesi kararlaştırıldı. O gece Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa birlikte, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na ilişkin gereken değişiklik önerisini hazırladılar. Böylece Anayasaya, «Türkiye Devleti'nin şekli-i hükümeti, Cumhuriyettir» hükmünün konulması için bir yasa önerisi de hazırlanmış oldu.

29 Ekim'de toplanan Halk Fırkası Meclis Grubu'nda önerinin kabulü üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi de aynı gün yapılan toplantıda Cumhuriyet ilânı önerisini benimsedi. Yine aynı gün yapılan seçimde Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçildi.

Bundan sonra, Anayasaya göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi Cumhurbaşkanını kendi içinden bir seçim dönemi için seçecek, Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından bir Başvekil atayacak ve Başvekil de hükümet üyelerini yine Meclis içinden seçerek, hükümeti önce Cumhurbaşkanının, sonra da Meclisin onayına sunacaktı. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı Başvekilliğe atadı ve aynı gün ilk Cumhuriyet hükümeti ilân edildi.

HİLÂFETİN KALDIRILMASI

Cumhuriyetin ilânı bir siyasi bunalımı çözmüştü, ama Cumhuriyet ilânının bizzat kendisi yeni siyasi bunalımlar yaratmaya adanmıştı. Nitekim 1 Kasım'da Meclis Başkanlığına Fethi Bey seçilirken; İcra Vekilleri Heyeti eski başkanı Rauf Bey, İstanbul basınına Cumhuriyetin ilân yöntemini ve alınan son kararları eleştiren bir demeç vermektedir. Dahası, Rauf ve Adnan (Adıvar) Beyler ile birlikte Refet Paşa, Halife Abdülmecid Efendi'yi ziyaret etmişlerdi. Bu son ziyaret Halk Fırkası Meclis Grubu'na bizzat İsmet Paşa tarafından hazırlanan bir önerge ile getirilerek görüldü.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Hilâfet'in son dönemi, gerçekte Cumhuriyetçiler ile Cumhuriyete karşı bir seçenek gözü ile bakılan ve altından yeni bir Saltanat rejimi doğması muhtemel Hilâfet arasındaki açık çatışma olarak gelişti.

Rauf Bey'in demecinden on gün sonra, Halife'nin istifa edeceği söylentileri üzerine, İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, İstanbul basınında Halife'ye açık bir mektup yayınlarak, istifa etmemesini istedi. Diğer yandan, yurt dışında da önemli gelişmeler oluyordu: Londra'daki Seyit Emir Ali başkanlığındaki İslâm Cemiyeti Sekreteri Sait S. Muhammedî, Dahiliye Vekili Fethi Bey'e gönderdiği 2 Eylül 1923 tarihli mektubunda Hilâfetin korunması gerektiğini belirtmekteydi; bu mektup 8 Ekim'de basında da yayımlandı. 5 Aralık'ta bu kez de, Ağa Han ile Londra'daki İslâm Cemiyeti Başkanı Seyit Emir Ali'nin Başvekil İsmet Paşa'ya yolladıkları mektup, daha İsmet Paşa'nın eline geçmeden, yine İstanbul basınında yayımlandı. Mektupta özellikle Hilâfet'in Cumhuriyetin ilânından sonra aldığı hukuki duruma açıklık kazandırılması isteniyor, İslâm dünyasında Halife'nin dinî başkan ve Müslümanlar arasında manevî bir bağ olduğu belirtilerek, bu bağın korunmasının önem ve gereğinden

söz ediliyordu. Mektubun basında yer alması, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Cumhuriyetçilerin kendilerine karşı oluşmuş ve güçlenmekte olan muhalefete karşı harekete geçmelerine vesile oldu.

Milli Mücadele yıllarında kurulan İstiklâl Mahkemeleri, Cumhuriyetin ilânından bir ay sonra yeniden faaliyete geçti. Mektubun basında yayınlanmasından hemen sonra Başvekil İsmet Paşa 8 Aralık'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan gizli görüşmede konunun ele alınmasını istedi. Yine aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisi, İstanbul bölgesinde faaliyet göstermek üzere İstiklâl Mahkemesi kurulmasına karar verdi: Hemen ertesi gün, 9 Aralık'ta mektubu yayımlayan gazetelerin başyazarları (aralarında Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Cevdet ile Velid Ebüzziya da bulunuyordu) ve sorumluları tutuklandılar; 15 Aralık'ta başlayan mahkeme sonunda tüm gazeteciler 2 Ocak'ta beraat ettiler.

Ancak İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, Halife'ye hitaben yazdığı ve basında da yayınlanan açık mektubundan dolayı 13 Aralık'ta tutuklandı ve 19 Aralık'ta başlayan mahkeme sonunda 5 yıl hapis cezasına mahkûm oldu (Lütfi Fikri Bey, 13 Şubat 1924'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından af edilecek ve altı ay sonra da yeniden İstanbul Barosu Yönetim Kurulu Başkanı olacaktır).

Birkaç önemsiz dava dışında İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nin görevi Türkiye Büyük Millet Meclisi kararı ile 30 Ocak 1924 tarihinde son buldu. İstiklâl Mahkemesi aracılığı ile hükümet muhalif basını gözdağı vermiş oluyordu.

Hilâfet sorunu, aslında bir rejim sorunuydu. Mustafa Kemal Paşa, Hilâfet sorununu tamamen ortadan kaldıracı için 1924 yılı başlarında bir dizi girişimde bulundu. İstanbul basınının, Darülfünun'da görevli aydınların, Milli Mücadelenin önder kadrosunu oluşturan yakın çalışma arkadaşlarının ve diğer ordu kumandanlarının, kendi düşünceleri doğrultusunda tutum almalarını sağlamaya çalıştı. Hilâfet sorunu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1924 yılı bütçe görüşmeleri sırasında bir kez daha gündeme geldi. Sorun daha sonra Halk Fırkası Meclis Grubu'nda da ele alındıktan sonra bir kez daha Türkiye Büyük Millet Meclisi gündemine alındı. Bu kez Hilâfet'in kaldırılması talep edilmekteydi.

3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hilâfet'in kaldırılmasına karar verdi. Aynı gece Halife Abdülmecid Efendi yurt dışına çıkarıldı. Aynı yasa uyarınca Osmanlı Hanedanı'nın üyeleri de yurt dışına çıkarıldılar. Yine aynı gün kabul edilen diğer yasalarla da, Şer'iye ve Evkâf Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırıldı ve yerlerine Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı kuruldu.

Cumhuriyetçiler açısından 3 Mart günü iki önemli kazanım sağlandı. Öncelikle Cumhuriyete karşı siyasal bir seçenek gözü ile bakılan Hilâfet ortadan kaldırıldı ve Halife de yurttan uzaklaştırıldı. Böylece Cumhuriyetin en büyük siyasal rakibi tasfiye edilmiş oldu. İkinci olarak, her ne kadar artık hiçbir siyasal gücü kalmamış olsa da, hâlâ ayakta duran Saray, mensuplarıyla birlikte ortadan kaldırıldı.

Artık dinsel otorite kalmamıştı. Din müessesesini temsil eden iki Vekâletin hükümetten çıkarılması ile önemli bir adım daha atıldı. Dinî konularla ilgilenmek üzere yeni bir örgüt yaratıldı: Diyanet İşleri Başkanlığı. Bu örgüt, bağımsız ya da özerk değildi. Hükümete bağımlıydı. Böylece dinî kurum tamamen hükümetin denetimine geçmiş oluyordu.

1924 ANAYASASI

1924 Anayasası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi sırasında ilginç olan nokta, yürütme organına, özellikle de Cumhurbaşkanına tanınmak istenen yetkilere karşı, yasama organının, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, bu yetkileri kendinde tutmak için verdiği mücadeleydi. Bu mücadele, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bu dönemde de, tıpkı birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde olduğu gibi, serbest tartışma ve eleştiri ortamı ve olanağı bulduğunu gösteriyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Anayasada Cumhurbaşkanına önemli yetkiler verilmesini istemiş ve hazırlanan Anayasa tasarısında da bu önerilere yer verilmişti. Taslakta Meclis tatildayken gereğinde Meclisi olağanüstü toplantıya çağırma yetkisi yalnızca Cumhurbaşkanı'na tanınan bir hak iken, Meclis bu yetkiyi Meclis Başkanı'na da verdi. Meclisi fesh etme yetkisi hükümetin görüşünü almak ve gerekçe göstermek koşulu ile taslakta Cumhurbaşkanına tanınmak istendiyse de, Meclis bu yetkinin verilmesini kabul etmedi. Taslakta Cumhurbaşkanının görev süresi 7 yıl iken, Meclis bu süreyi bir seçim dönemi, yani 4 yıl olarak, sınırladı. Cumhurbaşkanına Meclis'ten geçen yasaları Meclise geri gönderme yetkisi taslakta tanındıysa da, Meclis bu yetkinin kullanımını sınırladı ve belirli koşullara bağladı. Buna göre, Cumhurbaşkanı tarafından Meclise geri gönderilen yasaların yeniden Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmesi zorunluluğunun koşulu olarak konan, yasaların ikinci kez Meclis'in üçte iki çoğunluğu ile kabul edilmesi koşulunu, Meclis, çoğunluğun yeterli olacağı biçimine dönüştürdü. Böylece Cumhurbaşkanına tanınmak istenen (bir anlamda) veto yetkisi Meclis tarafından kabul edilmedi.

ve bu yetki yumuşatıldı. Tasarıda Başbakanın kuracağı hükümetin programını Meclise yalnızca bildireceği hükmü konulmuşken, Meclis hükümetin Meclisten güvenoyu alması gerektiğini hükme bağladı.

1924 Anayasası'nın özelliklerini şöyle saptamak mümkündür:

1924 Anayasası, özel olarak seçilmiş bir Kurucu Meclis tarafından değil, fakat ulusu temsil eden en üst organ olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yapıldı.

1924 Anayasası klasik bir parlamenter sistem kurmayı amaçladıysa da, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun getirdiği Meclis üstünlüğü ve Meclis hükümeti geleneklerinden de tam olarak kopmadı. Bu durumda yeni Anayasanın parlamenter sistemin ağır bastığı bir karma sistem oluşturduğu söylenebilir.

1924 Anayasası'nda vurgulanan ulusal egemenlik anlayışı ve ulusal egemenliğin yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılacağı ilkesi ile; yasama ve yürütme iktidarının yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanacağı ilkesi; Meclis'in hükümeti her an düşürme olanağına karşılık yürütmeye Meclisi fesh etme yetkisi verilmemiş olması; Meclis üstünlüğü geleneğinin devamı olarak görülebilir.

1924 Anayasası'nın kurduğu sisteme göre, Cumhurbaşkanı Meclis üyeleri arasından Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmekte, Başbakan Cumhurbaşkanı tarafından yine Meclis üyeleri arasından atanmakta ve Başbakanın kuracağı hükümet (hükümet üyeleri de yine Meclis üyeleri içinden seçilmekteydi) Cumhurbaşkanı tarafından onaylandıktan sonra, TBMM'nde güvenoyuna gitmekteydi.

1924 Anayasası'na göre, hükümetin ortak sorumluluğu vardı.

1924 Anayasası Cumhurbaşkanıya siyasal sorumluluk vermekle parlamenter sistemin gereğini yerine getirmiş ve Cumhurbaşkanı sembolik yetkilere sahip kılınmıştı. Asıl siyasal sorumluluk Başbakan ve hükümete aitti.

1924 Anayasası'nda klasik hak ve özgürlükler kısaca yer almıştı.

1924 Anayasası ile yargı organı, yürütme ve yasama iktidarından tamamen ve kesin olarak ayrı tutulmuştu.

1924 Anayasası'nda yasaların Anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi kurulmamıştı.

20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen 1924 Anayasası, 24 Mayıs'ta yürürlüğe girdi; hem tek-parti hem de çok-parti döneminde 37 yıl uygulandı. Ne var ki, tek-parti dönemi boyunca 1924 Anayasası büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı ve rejimin gerçek işleyişini yansıtmadı. Tek-partili dönemde Cumhurbaşkanı (gerek Atatürk ve ge-

rekse İnönü) kâğıt üzerindeki sembolik yetkilerinin dışında son derece geniş yetkilere sahip oldular.

1924 Anayasası gerçekte bir tek-parti yönetimi için hazırlanmamıştı. Nitekim Anayasanın hazırlanmasından çok kısa bir süre sonra ülkede çok-partili hayat başladı. Bununla birlikte, 1924 Anayasası uzun süre tek-parti yönetimi içinde ve ancak kısmen uygulandı. 1924 Anayasası'nın çok-partili hayatta da uygulanabilmesinin temel nedeni, Anayasanın çok-partili hayata da intibak edebilecek yapıda olmasındandı. Ancak 1924 Anayasası'nın tek-partili ve çok-partili dönemlerde uygulaması farklı oldu.

MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ :

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Siyasal otoritenin tek merkezi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde üyelerin hemen hemen tamamı Halk Fırkası üyesi olsalar bile, bu, henüz Meclis'in ve partinin türdeş bir siyasal topluluk olduğunu göstermiyordu. Tam aksine, gerek Meclis'te ve gerekse partide önemli anlaşmazlıklar vardı. Cumhuriyetin ilânı ve Hilâfet'in kaldırılmasında görülen muhalefet, 1924 Anayasası'nın görüşülmesi ve kabulü sırasında da sürmüştü. Ankara'daki Cumhuriyetçi yönetim kadrolarının Meclis ve parti üzerindeki denetimleri mutlak sayılamazdı. Nitekim o tarihte Halk Fırkası Meclis Grubu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükümeti kayıtsız şartsız destekleyen birer organ değildiler; ama tam aksine, birçok kez hükümetten gelen önerileri reddedebilen birer organdılar.

1924 yılı sonbaharında uzun zamandır alttan alta süren siyasal çatışmalar su yüzüne çıktı. Yeni kabul edilen Anayasaya göre milletvekilliği ile devlet memuriyetinin bir kişi üzerinde birleşmesi mümkün değildi. Bu nedenle, bu durumda olan kişilerin bir tercihte bulunmaları gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa özellikle ordu mensubu olan milletvekillerinin, milletvekilliğinden istifa ederek, asli görevlerine dönmelerini istedi. I. Ordu Müfettişi Kâzım (Karabekir) Paşa, 2. Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa ve 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa bu görevlerinden ayrılarak, milletvekili kalmayı tercih ettiklerini açıkladılar. Bunun dışında diğer ordu mensubu milletvekilleri, milletvekilliğinden istifa ederek, ordudaki görevlerine döndüler.

Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarlı talebine karşılık bazı ordu mensuplarının siyasal alanda faaliyet göstermeyi tercih edeceklerini açık-

lamaları, siyasal alandaki çatışmayı açık olarak gösterdiği gibi, aynı zamanda da siyasal çatışmanın büyük ölçüde ordu mensubu kişiler arasında meydana geldiğini gösteriyordu. Dolayısıyla Milli Mücadelenin önder kadrosu içinde meydana gelen bu siyasal anlaşmazlık, sonuçta ordu komutanları arasındaki bir anlaşmazlık olarak belirginleşiyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın aradan üç yıl geçtikten sonra okuyacağı Nutuk'ta, bu gelişmeyi «Paşalar Komplosu» olarak nitelemesi de, sorunun ordu ile ilgili olduğunu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Hükümete muhalif olan grup, gücünü büyük ölçüde ordu içinde olmaktan alıyordu. Dolayısıyla, muhalefet ordu içinde çalışmış, orduyu kendi yanına çektiğini düşündükten sonra da, bu aşamada Meclis'te hükümetin karşısında yer almak üzere harekete geçmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın ve hükümetin görüşü bu yöneydi.

1 Kasım'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması üzerine, Meclis'te ve Halk Fırkası Meclis Grubu'nda İsmet Paşa Hükümeti'ne karşı olan eleştiriler yoğunlaştı. Her ne kadar hükümet bir gensoru karşısında 9 Kasım'da Meclis'ten güvenoyu almayı başardıysa da, aynı gün siyasal planda önemli gelişmeler görülmeye başlandı. 9 Kasım'da Refet Paşa, Adnan ve Rauf Beyler Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. Bu istifaları bir kısım milletvekillerinin istifaları izledi. 10 Kasım'da ise Recep Bey'in önerisi üzerine Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını aldı. İstanbul basınının da muhalefetin yanında tutum aldığı görülmüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın CHF içinde, Meclis'te ve hükümette (daha da çok tüm siyasal hayatta ve toplum üzerinde) artan siyasal otoritesinin sonunda bir «Tek Adam» yaratacağı endişesi içinde olan muhalif grup, böyle bir eğilimi dizginlemek istiyordu. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın bir gelecekte yapmayı düşündüğü ve planladığı önemli siyasal, sosyal ve toplumsal değişimleri bilen ya da sezen muhalif grup, bu tür köktenci hareketlere karşı da tavır alıyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde daha önce kurulmuş, fakat Meclis'in ikinci döneminde pek az oranda varlık gösterebilmiş olan 2. Grubun siyasal görüşleri dikkate alınacak olursa, yeneden doğmakta olan örgütlü siyasal muhalefetin aynı geleneğin devamı olarak benzer siyasal görüşler taşıdığı kendiliğinden anlaşılacaktır. Yeniden doğan örgütlü muhalefet hareketi, bir bakıma 2. Grubun yeni dönemde ve yeni koşullar altında filiz vermesi olarak da yorumlanabilir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1924 tarihinde kuruldu. Kurucuları arasında Ali Fuat Paşa, Sabit (Sağiroğlu) Bey, Kâzım Paşa, Adnan Bey, Rauf Bey ile İsmail Canbulat Bey de vardı.

Partinin Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Kâzım Paşa, İkinci Başkanlığına ise Rauf Bey ile Adnan Bey getirildiler. Ali Fuat Paşa da Genel Sekreter oldu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluşu sırasında bir beyanname yayımlayarak amaçlarını ortaya koydu. Parti bunun yanında bir de program kabul etti (bu sırada Cumhuriyet Halk Fırkası'nın «9 Umde»nin dışında bir programı bulunmuyordu). Programa göre, parti hem siyasal, hem de ekonomik yönden liberal hüviyettedir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na 29 milletvekili katıldı. 29 milletvekili arasında, Feridun Fikri (Düşünsel) Bey, Cafer Tayyar Paşa, Münir Bey, Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, Refet Paşa da vardı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan üç gün sonra Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu'nda sıkıyönetim ilânı önerisi reddedilen İsmet Paşa Hükümeti 21 Kasım'da istifa etti. Böylece muhalefet partisinin doğuşu ile birlikte bir siyasal bunalım da ortaya çıkmış oldu. İsmet Paşa'nın Başvekâletten istifasının ertesi günü, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Cumhuriyetin ilânından önce de İcra Vekilleri Heyeti Başkanı olan Fethi Bey, yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Fethi Bey, İsmet Paşa'nın otoriter yönetim eğiliminin karşıtı olarak siyasal bakımdan liberal bir kişi olarak tanınıyordu. Bu bakımdan, Başvekâletteki bu görev değişikliği, muhalefet partisi açısından önemli siyasal bir başarı olarak değerlendirildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ise Fethi Bey'in yerine Kâzım (Özalp) Paşa getirildi. Yeni hükümet 27 Kasım'da Meclis'ten güvenoyu aldı. Siyasal bakımdan ılımlı bir kişi olan Fethi Bey, Meclis'te İsmet Paşa Hükümeti'nin muhalifi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye milletvekillerinden de güvenoyu almayı başarmıştı.

Ancak yeni hükümetin kurulması Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki siyasal çatışmaların daha da artması ile sonuçlandı. Parti Genel Sekreterliği'ne Recep Bey'in getirilmesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın güçlendirilmeye çalışıldığını gösteriyordu. Diğer yandan, Cumhuriyetin ilânından beri gerek Başvekil, gerekse parti Genel Başkan Vekili olarak görev yapan İsmet Paşa da parti içindeki önemli siyasal rolüne devam ediyordu. İsmet Paşa'nın Başvekillikten ayrıldıktan sonra da, parti Genel Başkan Vekilliği görevine devam ediyor olması, Fethi Bey Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa tarafından geçici olarak düşünüldüğünü gösteriyordu.

Örgütlü Muhalefetin Sonu

1925 yılının Şubat ayında Doğu illerinde patlak veren Şeyh Said

Ayaklanması ancak Nisan ayı ortalarında tamamen bastırılabilirdi. Ayaklanma siyasal sonuçları bakımından da Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar.

Ayaklanmanın başlaması ve geniş bir alana yayılmasından sonra, Başvekillikten istifasından beri İstanbul'da Heybeli Ada'da dinlenmekte olan İsmet Paşa Ankara'ya döndü ve 21 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Bu görüşmeden sonra aynı akşam Çankaya Köşkü'nde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa, Başvekil Fethi Bey ve TBMM Başkanı Kâzım Paşa'nın katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda ayaklanmaya karşı alınması gereken önlemler görüşüldü. Aynı gece bu kez yine Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında hükümet toplandı ve doğu illerinde sıkıyönetim ilânı kararlaştırıldı. 25 Şubat'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni bir yasa çıkararak, dini bir görüntü altındaki ayaklanma dolayısıyla, dinin siyasete alet edilmesinin suç olduğunu ve vatana ihanet sayılacağını «Hıyanet-i Vataniye Kanunu»na ekledi.

İsmet Paşa Hükümeti'nin görevden ayrılmasını istemeyen ve ılımlı tutumu nedeniyle de yeni hükümeti desteklemeyen Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki —Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini alan— otoriter eğilimli grup, ayaklanmanın çıkışından itibaren hükümete karşı daha sert bir tutum aldı ve ayaklanmanın sorumlusu olarak Cumhuriyet Halk Fırkası'na göre gerici bulduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı ve ayaklanmaya karşı yeterli önlem almayan ılımlı Fethi Bey Hükümeti'ni göstermeye başladı. Böylece ayaklanma ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasındaki ilişki daha ayaklanmanın ilk günlerinde kurulmuş oldu. Muhalefet partisinin programında yer alan, partinin dine saygılı olacağı hükmü gerici olarak yorumlanmıştı. Oysa bu sırada 1924 Anayasası'na göre, zaten devletin resmi dini İslam'dı. Bu nedenle de partinin bu tutumunda yasalara aykırı bir nokta bulmak güçtü. Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki grup, Fethi Bey'in ılımlı önlemlerinin işe yarayamayacağını belirterek, hükümeti eleştirdi ve nihayet Fethi Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu'nda güvensizlik oyu alarak 2 Mart'ta istifa etmek zorunda kaldı. Fethi Bey 11 Mart'ta da Paris Büyükelçiliği'ne atandı.

Yeni hükümet ayaklanmanın bastırılması için sert önlemler alınması gerektiğini düşünen ve bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın da geniş desteğini alan İsmet Paşa tarafından kuruldu. Yeni hükümet 3 Mart'ta ilân edildi ve 4 Mart'ta da Meclis'ten güvenoyu aldı. Yine aynı gün hükümet Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne «Takrir-i Sükûn Kanunu»nu sundu, yasa aynı gün kabul edildi. Yasaya göre, hükü-

met Cumhurbaşkanının onayı ile, gericiliğe ve ayaklanmaya, memleketin sosyal düzeninin ve huzurunun ve sükûnunun bozulmasına neden olan bütün kuruluşları ve yayınları yalnızca idarî kararlarla yasaklayabilecek ve kapatabilecekti. Yasaya Terakkiperver Fırkası karşı çıkmıştı. Yine aynı gün hükümetin önerisi üzerine, faaliyet bölgesi ayaklanma bölgesi ve idam kararları Meclis'in onayından geçmeyecek olan Şark İstiklâl Mahkemesi ile; faaliyet bölgesi ayaklanma bölgesi dışında kalan alan, idam kararları ise Meclis'in onayından geçecek olan Ankara İstiklâl Mahkemesi kuruldu.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden hemen sonra hükümete muhalif olan basın organları kapatıldı. Bu arada (Ahmet Emin (Yalman) Bey ile Ahmet Şükrü (Esmer) Bey'in de aralarında olduğu) birçok gazeteci Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmaya başlandı. Bu gazeteciler beraat ettiler, ancak Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmakta olan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey Çorum'da süresiz sürgün cezasına çarptırıldı. Yine bu mahkemede yargılanan diğer gazeteciler de değişik hapis cezalarına çarptırıldılar.

Şark İstiklâl Mahkemesi, ayaklanmada rol oynadığını ileri sürerek 25 Mayıs'ta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mahkemenin görev alanına giren bölgelerindeki şubelerinin kapatılmasını valilerden istedi ve istek derhal yerine getirildi. Diğer yandan, Ankara İstiklâl Mahkemesi de, Nisan ayında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul'daki şubelerinde yaptırdığı aramalarda ele geçirilen belgelerden hareketle, partinin programında yer alan dine kürmetkâr olunduğu yolundaki hükmün gericiliği kışkırttığına ilişkin hükümetin dikkatini çekmişti. Bu arada mahkemede ayaklanma ile ilgili olarak bazı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri de yargılanmışlar ve mahkûm olmuşlardı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra yargılanan Şeyh Sait ve arkadaşları (toplam 29 kişi) 28 Haziran'da idama mahkûm edildiler ve 29 Haziran'da karar infaz edildi.

Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemelerinin verdiği güçle hükümet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 3 Haziran'da kapatılmasına karar verdi. Hükümet kararında, İstiklâl Mahkemelerinin daha önce açıklanan karar ve hükümlerine değinilerek, başka yerlerden alınan bilgilerin de bu kanırları doğruladığı belirtiliyordu. Parti programında yer alan, dine karşı saygılı olma yolundaki hükmün, yeni değiştirilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun kapsamına girip girmediğinin saptanmasının savcılara düşen bir görev olduğuna dikkat çekilen hükümet açıklamasında, hükümetin uygulamada bu durumun ortaya çıktığı kanısını taşıdığı belirtilmekteydi.

Şeyh Sait Ayaklanması'nın siyasal sonuçları tek-parti diktatörlüğünün kurulması sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu: Ayak-

lanmadan sonra ülkede yeni başlamış olan çok-partili hayat daha doğum anında sona erdi ve Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümet tüm ülkede otoriter bir yönetim kurmayı başardı. Bundan sonraki dönemde gerek Meclis'te ve gerekse Meclis dışındaki muhalefet geçmişe oranla pek cılız kaldı ve serbest tartışma ve eleştiri olanağı büyük ölçüde ortadan kalktı. Siyasal muhalefet hükümetin sert baskısı altında yaşamak zorunda kaldı. Bununla birlikte, örgütlü muhalefet son bulmakla birlikte yönetime muhalif gruplar —örgütsüz olarak da olsa— daha bir süre ayakta kalmayı sürdürdüler.

İzmir Suikastı ve Muhalefetin Susturulması

Mustafa Kemal Paşa'ya 1926 yılının Haziran ayında İzmir'de suikast yapılacağı yolunda alınan bir ihbar üzerine yapılan soruşturma sonucunda, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden Lazistan milletvekili Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'de yakalandılar. Ziya Hurşit, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 2. Gruba dahildi. Diğer yandan, ihbarın alınmasından hemen sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi de soruşturma açmış ve mahkeme derhal İzmir'e gelerek, kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup milletvekillerinin evlerinin aranmasını ve kendilerinin de tutuklanmalarını talep etmişti. Bunun üzerine o sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekilleri (dokunulmazlıkları olması na karşın) tutuklandılar. Bu arada Ankara'da tutuklanan Kâzım Paşa, bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın talimatı üzerine bırakıldı. Fakat mahkeme, kendisine dışarıdan müdahale edildiğini ileri sürerek bu kez de bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın tutuklanmasına karar verdi; ancak Cumhurbaşkanının araya girmesi ile ki, bu kararından vazgeçti. Sonunda Kâzım Paşa yeniden tutuklandı.

İstiklâl Mahkemesi'nin Başvekil İsmet Paşa'yı dahi tutuklayacak kadar ileri gidebilmesi, İstiklâl Mahkemelerinin sahip oldukları siyasal gücün derecesini gösteren çok önemli bir örnek olarak kabul edilmelidir. Nitekim, yine mahkeme kararı ile 1924 Anayasası gereğince dokunulmazlıkları olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekillerinin de tutuklanmaları, dönemin siyasal havasını ve İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerini gösteren bir başka örnektir. Hatta hem Meclis üyesi ve hem de ordudaki görevlerinden ayrılmış da olsalar, henüz asker olan (üstelik de general) Kâzım ve Ali Fuat Paşaların da tutuklanmaları, dönemin siyasal yapısının tasvirini kolaylaştırır.

Ankara İstiklâl Mahkemesi 26 Haziran'da İzmir'de (aralarında

Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Bekir Sami ve Rüştü (Dadaş) Paşaların da bulunduğu) 49 tutuklu sanığı yargılamaya başladı. Mahkeme sonunda 15 kişi idama mahkûm oldu. Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşalar, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine beraat ettiler. İdama mahkûm olanlar arasında ise, Rüştü Paşa, İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beyler gibi eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup, hatta partinin kurucusu da olan eski milletvekilleri vardı. Mahkeme sonunda, Rafet Paşa, 1 Kasım'da istifa ederek milletvekilliğinden ayrıldı. O sırada hâlâ asker olan Kâzım, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar ise 5 Ocak 1927 tarihinde askerlikten emekliye ayrıldılar. Yargılanan ve beraat eden milletvekillerinin Meclis üyelikleri bir süre daha devam etti. 1927 yılında yapılan genel seçim sonucunda bu milletvekilleri de siyasal yaşamdan ayrıldılar.

Suikast davası ile daha önce kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında yakın bir bağ kurulmuştu; öte yandan, gerek suikast ve gerekse Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile 1918 yılında kendini fesh ederek «Teceddüt Fırkası» adı altında yeniden örgütlenmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yakın ve organik ilişkiler olduğu öne sürülmüştü.

Milli Mücadelenin önder kadroları içinde İttihatçı kökenli çok sayıda asker-sivil bürokrat vardı. Gerçekte Milli Mücadeleyi yöneten asker-sivil kadrolar büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden geliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına çıkmak zorunda kalmış kadroları, gerekse yurt içinde kalmayı başarabilmiş kadroları, Milli Mücadeleye destek olmuşlardı, ancak bu kadrolar Mustafa Kemal'in Ankara'da gittikçe artan otoritesine karşı da hep kuşkulu davranmışlardı. Ankara Hükümeti de yurt içinde ve yurt dışında Milli Mücadeleye destek veren İttihatçı eski kadroların bir kısmını tamamen kendi yanına almayı başarmışsa da, İttihatçı kadroların geniş bir kesimi (özellikle İstanbul'da kalan İttihatçı kadrolar) Ankara Hükümeti (dolayısıyla da Mustafa Kemal Paşa) ile bütünleşmekten sonuna kadar kaçınmışlardı. Cumhuriyetin ilânından sonra da yurt içinde ve dışında yeniden bir araya gelerek eski İttihat ve Terakki Cemiyeti tabanında örgütlenmeye çabalayan ve siyasal iktidar mücadelesinde Ankara Hükümeti açısından ciddi siyasal rakip sayılan eski İttihatçıların siyasal girişimleri yakından izleniyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda ve faaliyetlerinde de eski İttihatçıların rolü üzerinde durulmuştu.

İzmir suikastı davası ile hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan arta kalmış olan muhalefet grubu, hem de Meclis içinde ve

lanmadan sonra ülkede yeni başlamış olan çok-partili hayat daha doğum anında sona erdi ve Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümet tüm ülkede otoriter bir yönetim kurmayı başardı. Bundan sonraki dönemde gerek Meclis'te ve gerekse Meclis dışındaki muhalefet geçmişe oranla pek cılız kaldı ve serbest tartışma ve eleştiri olanağı büyük ölçüde ortadan kalktı. Siyasal muhalefet hükümetin sert baskısı altında yaşamak zorunda kaldı. Bununla birlikte, örgütlü muhalefet son bulmakla birlikte yönetime muhalif gruplar —örgütsüz olarak da olsa— daha bir süre ayakta kalmayı sürdürdüler.

İzmir Suikastı ve Muhalefetin Susturulması

Mustafa Kemal Paşa'ya 1926 yılının Haziran ayında İzmir'de suikast yapılacağı yolunda alınan bir ihbar üzerine yapılan soruşturma sonucunda, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden Lazistan milletvekili Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'de yakalandılar. Ziya Hurşit, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 2. Gruba dahildi. Diğer yandan, ihbarın alınmasından hemen sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi de soruşturma açmış ve mahkeme derhal İzmir'e gelerek, kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup milletvekillerinin evlerinin aranmasını ve kendilerinin de tutuklanmalarını talep etmişti. Bunun üzerine o sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekilleri (dokunulmazlıkları olması-na karşın) tutuklandılar. Bu arada Ankara'da tutuklanan Kâzım Paşa, bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın talimatı üzerine bırakıldı. Fakat mahkeme, kendisine dışarıdan müdahale edildiğini ileri sürerek bu kez de bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın tutuklanmasına karar verdi; ancak Cumhurbaşkanının araya girmesi ile ki, bu kararından vazgeçti. Sonunda Kâzım Paşa yeniden tutuklandı.

İstiklâl Mahkemesi'nin Başvekil İsmet Paşa'yı dahi tutuklayacak kadar ileri gidebilmesi, İstiklâl Mahkemelerinin sahip oldukları siyasal gücün derecesini gösteren çok önemli bir örnek olarak kabul edilmelidir. Nitekim, yine mahkeme kararı ile 1924 Anayasası gereğince dokunulmazlıkları olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekillerinin de tutuklanmaları, dönemin siyasal havasını ve İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerini gösteren bir başka örnektir. Hatta hem Meclis üyesi ve hem de ordu'daki görevlerinden ayrılmış da olsalar, henüz asker olan (üstelik de general) Kâzım ve Ali Fuat Paşaların da tutuklanmaları, dönemin siyasal yapısının tasvirini kolaylaştırır.

Ankara İstiklâl Mahkemesi 26 Haziran'da İzmir'de (aralarında

Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Bekir Sami ve Rüştü (Dadaş) Paşaların da bulunduğu) 49 tutuklu sanığı yargılamaya başladı. Mahkeme sonunda 15 kişi idama mahkûm oldu. Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşalar, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine beraat ettiler. İdama mahkûm olanlar arasında ise, Rüştü Paşa, İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beyler gibi eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup, hatta parti-nin kurucusu da olan eski milletvekilleri vardı. Mahkeme sonunda, Rafet Paşa, 1 Kasım'da istifa ederek milletvekilliğinden ayrıldı. O sırada hâlâ asker olan Kâzım, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar ise 5 Ocak 1927 tarihinde askerlikten emekliye ayrıldılar. Yargılanan ve beraat eden milletvekillerinin Meclis üyelikleri bir süre daha devam etti. 1927 yılında yapılan genel seçim sonucunda bu milletvekilleri de siyasal yaşamdan ayrıldılar.

Suikast davası ile daha önce kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında yakın bir bağ kurulmuştu; öte yandan, gerek suikast ve gerekse Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile 1918 yılında kendini fesh ederek «Teceddüt Fırkası» adı altında yeniden örgütlenmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yakın ve organik ilişkiler olduğu öne sürülmüştü.

Milli Mücadelenin önder kadroları içinde İttihatçı kökenli çok sayıda asker-sivil bürokrat vardı. Gerçekte Milli Mücadeleyi yöneten asker-sivil kadrolar büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden geliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına çıkmak zorunda kalmış kadroları, gerekse yurt içinde kalmayı başarabilmiş kadroları, Milli Mücadeleye destek olmuşlardı, ancak bu kadrolar Mustafa Kemal'in Ankara'da gittikçe artan otoritesine karşı da hep kuşkulu davranmışlardı. Ankara Hükümeti de yurt içinde ve yurt dışında Milli Mücadeleye destek veren İttihatçı eski kadroların bir kısmını tamamen kendi yanına almayı başarmışsa da, İttihatçı kadroların geniş bir kesimi (özellikle İstanbul'da kalan İttihatçı kadrolar) Ankara Hükümeti (dolayısıyla da Mustafa Kemal Paşa) ile bütünleşmekten sonuna kadar kaçınmışlardı. Cumhuriyetin ilânından sonra da yurt içinde ve dışında yeniden bir araya gelerek eski İttihat ve Terakki Cemiyeti tabanında örgütlenmeye çabalayan ve siyasal iktidar mücadelesinde Ankara Hükümeti açısından ciddi siyasal rakip sayılan eski İttihatçıların siyasal girişimleri yakından izleniyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda ve faaliyetlerinde de eski İttihatçıların rolü üzerinde durulmuştu.

İzmir suikastı davası ile hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan arta kalmış olan muhalefet grubu, hem de Meclis içinde ve

lanmadan sonra ülkede yeni başlamış olan çok-partili hayat daha doğum anında sona erdi ve Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümet tüm ülkede otoriter bir yönetim kurmayı başardı. Bundan sonraki dönemde gerek Meclis'te ve gerekse Meclis dışındaki muhalefet geçmişe oranla pek cılız kaldı ve serbest tartışma ve eleştiri olanağı büyük ölçüde ortadan kalktı. Siyasal muhalefet hükümetin sert baskısı altında yaşamak zorunda kaldı. Bununla birlikte, örgütlü muhalefet son bulmakla birlikte yönetime muhalif gruplar —örgütsüz olarak da olsa— daha bir süre ayakta kalmayı sürdürdüler.

İzmir Suikastı ve Muhalefetin Susturulması

Mustafa Kemal Paşa'ya 1926 yılının Haziran ayında İzmir'de suikast yapılacağı yolunda alınan bir ihbar üzerine yapılan soruşturma sonucunda, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden Lazistan milletvekili Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'de yakalandılar. Ziya Hurşit, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 2. Gruba dahildi. Diğer yandan, ihbarın alınmasından hemen sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi de soruşturma açmış ve mahkeme derhal İzmir'e gelerek, kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup milletvekillerinin evlerinin aranmasını ve kendilerinin de tutuklanmalarını talep etmişti. Bunun üzerine o sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekilleri (dokunulmazlıkları olmasına karşın) tutuklandılar. Bu arada Ankara'da tutuklanan Kâzım Paşa, bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın talimatı üzerine bırakıldı. Fakat mahkeme, kendisine dışarıdan müdahale edildiğini ileri sürerek bu kez de bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın tutuklanmasına karar verdi, ancak Cumhurbaşkanının araya girmesi ile ki, bu kararından vazgeçti. Sonunda Kâzım Paşa yeniden tutuklandı.

İstiklâl Mahkemesi'nin Başvekil İsmet Paşa'yı dahi tutuklayacak kadar ileri gidebilmesi, İstiklâl Mahkemelerinin sahip oldukları siyasal gücün derecesini gösteren çok önemli bir örnek olarak kabul edilmelidir. Nitekim, yine mahkeme kararı ile 1924 Anayasası gereğince dokunulmazlıkları olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekillerinin de tutuklanmaları, dönemin siyasal havasını ve İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerini gösteren bir başka örnektir. Hattâ hem Meclis üyesi ve hem de ordudaki görevlerinden ayrılmış da olsalar, henüz asker olan (üstelik de general) Kâzım ve Ali Fuat Paşaların da tutuklanmaları, dönemin siyasal yapısının tasvirini kolaylaştırır.

Ankara İstiklâl Mahkemesi 26 Haziran'da İzmir'de (aralarında

Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Bekir Sami ve Rüştü (Dadaş) Paşaların da bulunduğu) 49 tutuklu sanığı yargılamaya başladı. Mahkeme sonunda 15 kişi idama mahkûm oldu. Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşalar, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine beraat ettiler. İdama mahkûm olanlar arasında ise, Rüştü Paşa, İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beyler gibi eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup, hatta partinin kurucusu da olan eski milletvekilleri vardı. Mahkeme sonunda, Rafet Paşa, 1 Kasım'da istifa ederek milletvekilliğinden ayrıldı. O sırada hâlâ asker olan Kâzım, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar ise 5 Ocak 1927 tarihinde askerlikten emekliye ayrıldılar. Yargılanan ve beraat eden milletvekillerinin Meclis üyelikleri bir süre daha devam etti. 1927 yılında yapılan genel seçim sonucunda bu milletvekilleri de siyasal yaşamdan ayrıldılar.

Suikast davası ile daha önce kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında yakın bir bağ kurulmuştu; öte yandan, gerek suikast ve gerekse Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile 1918 yılında kendini fesh ederek «Teceddüt Fırkası» adı altında yeniden örgütlenmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yakın ve organik ilişkiler olduğu öne sürülmüştü.

Milli Mücadelenin önder kadroları içinde İttihatçı kökenli çok sayıda asker-sivil bürokrat vardı. Gerçekte Milli Mücadeleyi yöneten asker-sivil kadrolar büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden geliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına çıkmak zorunda kalmış kadroları, gerekse yurt içinde kalmayı başarmış kadroları, Milli Mücadeleye destek olmuşlardı, ancak bu kadrolar Mustafa Kemal'in Ankara'da gittikçe artan otoritesine karşı da hep kuşkulu davranmışlardı. Ankara Hükümeti de yurt içinde ve yurt dışında Milli Mücadeleye destek veren İttihatçı eski kadroların bir kısmını tamamen kendi yanına almayı başarmışsa da, İttihatçı kadroların geniş bir kesimi (özellikle İstanbul'da kalan İttihatçı kadrolar) Ankara Hükümeti (dolayısıyla da Mustafa Kemal Paşa) ile bütünleşmekten sonuna kadar kaçınmışlardı. Cumhuriyetin ilânından sonra da yurt içinde ve dışında yeniden bir araya gelerek eski İttihat ve Terakki Cemiyeti tabanında örgütlenmeye çabalayan ve siyasal iktidar mücadelesinde Ankara Hükümeti açısından ciddi siyasal rakip sayılan eski İttihatçıların siyasal girişimleri yakından izleniyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda ve faaliyetlerinde de eski İttihatçıların rolü üzerinde durulmuştu.

İzmir suikastı davası ile hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan arta kalmış olan muhalefet grubu, hem de Meclis içinde ve

dışında kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son siyasal kadroları tasfiye edilmek istendi. Bu amaçla da, Ankara İstiklâl Mahkemesi İzmir'deki yargılamalarını bitirdikten sonra, yeniden Ankara'ya döndü ve burada eski İttihatçıları 2 Ağustos'ta yargılamaya başladı. Mahkeme sonunda, aralarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Dr. Nâzım, Hilmi ve Nail Beyler de olmak üzere, dört kişi idama mahkûm edildi. Eski Başvekillerden Rauf Bey ile birlikte yedi kişi de on yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Ancak Rauf Bey, o sırada yurt dışında bulunduğundan giyaben mahkûm olmuştu. Rauf Bey ancak Cumhuriyetin 10. yılı dolayısıyla çıkan af yasasından sonra yurda dönecektir.

İzmir suikastı davasının siyasal sonuçları çok önemlidir: Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra hükümet her ne kadar tüm muhalif basın organlarını ve kuruluşları yasaklamış ve kapatmışsa da, muhalefet dağınık bir biçimde de olsa varlığını sürdürüyordu. İzmir suikastı davası ve İstiklâl Mahkemeleri kanalı ile, Meclis'te Terakkiper-Cumhuriyet Fırkası'ndan arta kalan milletvekili grubuyla Meclis dışında ve içinde toparlanmaya çabalayan eski İttihatçı siyasal kadrolar tasfiye edildiler. Bu arada Milli Mücadelenin önder kadrosu içindeki parçalanma da son aşamasına erişmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanında kalan grup diğer grubu yargılama noktasına kadar gelmişti. Davanın sonucunda Mustafa Kemal Paşa'nın iktidarına karşı geriye kalan cılız nitelikteki son muhalefet de siyaset sahnesinden tamamen silindi.

Türkiye Cumhuriyeti, Takrir-i Sükûn Kanunu ile girdiği süreci İzmir suikastı davası ile tamamladı: Bu tarihten itibaren ülkede açık bir muhalefet kalmadı ve Mahmut Goloğlu'nun deyimi ile «Tek-Partili Cumhuriyet» kurulmuş oldu.

MUSTAFA KEMAL PAŞA AÇISINDAN TÜRK DEVRİMİ:

Büyük Nutuk

İkinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi 26 Haziran 1927'de çalışmalarına son verdi. Meclis'in dağılmasından önce, 24 Haziran'da, Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu parti nizamnamesinde önemli bir değişiklik yaptı. Parti nizamnamesinin değiştirilmeden önceki hükmüne göre, parti Büyük Divanı partinin milletvekili adaylarını yönetim kurulu ile yazışarak saptamaktaydı. Yeni değişiklikle bu yetki, doğrudan tek seçici olarak parti Genel Başkanı'na (yani bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya) bırakıldı. Bu değişikliğin anlamı, bu

tarihten sonra Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın artık partisinin milletvekili adaylarını bizzat kendisinin seçmesiydi. 29 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa, bu yetkiye dayanarak partinin milletvekili adaylarını açıkladı.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Cumhuriyet dönemindeki ilk kongresi 15 Ekim 1927 tarihinde toplandı. Aslında parti kongresi, parti nizamnamesine aykırı olarak üç yıldır toplanmamıştı. Kongrede partinin ilk kongresi olarak 1919 yılında yapılan Sivas Kongresi sayıldı. Kongrede kabul edilen 1927 tarihli nizamnamede, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanı'nın partinin kurucusu olan Gazi Mustafa Kemal Paşa olduğu açıklandıktan sonra, bu hükmün asla değiştirilemeyeceği belirtiliyordu. Yeni nizamname ile, Mustafa Kemal Paşa artık partinin Değişmez Genel Başkanı sıfatını da kazanmaktaydı. Bu sıfatla yetkileri de genişleyen Mustafa Kemal Paşa, yeni nizamnameye göre, Büyük Kongrenin, Parti Divanı'nın, Genel Yönetim Kurulu'nun ve parti Meclis Grubu'nun doğal başkanıydı. Genel Başkanlık Divanı ise; Genel Başkan ile bizzat Genel Başkan tarafından seçilen Genel Başkan Vekili ve yine Genel Başkan tarafından Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasından seçilen Genel Sekreterden oluşuyordu. Genel Başkanlık Divanı, parti milletvekili adaylarını saptamaya yetkiliydi; ancak adaylar bizzat Değişmez Genel Başkanın onayından geçtikten sonra, yine onun tarafından ilân ediliyordu.

1927 tarihli nizamname ile parti yönetimi, Değişmez Genel Başkan Mustafa Kemal Paşa'nın ve onun tarafından seçilen Genel Başkan Vekili ile yine onun tarafından atanan Genel Sekreterin elinde kalıyordu. Dolayısıyla ülkedeki tek siyasal parti olan Cumhuriyet Halk Fırkası içinde de açık tartışma ve eleştiri olanağı adeta hiçe indirilmişti. Cumhuriyet Halk Fırkası, hem ülkenin genel siyasal hayatında ve hem de kendi içinde otoriter yönetim biçimini kesin olarak kabul ettirmişti.

Bu kongrede, Türk Devrimi'nin iktidar açısından yorumu olan Büyük Nutuk bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından okundu. Büyük Nutuk, Mustafa Kemal Paşa tarafından üzerinde uzun zaman çalışıldıktan sonra hazırlanmış, Türk Devrimi'ni Mustafa Kemal Paşa'nın gözü ve yorumu ile açıklayan belgesel bir tarih anlatımı olarak kabul edilebilir. Büyük Nutuk, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı ile başlamaktadır. Milli Mücadele yılları (1919-1922) uzun uzun ve ayrıntıları ile anlatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Büyük Nutuk'u muhtemelen daha uzun bir metin olarak düşünmüş, fakat o sıradaki sağlık durumu bu projenin tam olarak gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Sağlık durumunun bozulması üzerine Mustafa Kemal Paşa, daha fazla çalışmasına olanak kalma-

ynca, metni düşündüğünden daha kısa tutmak zorunda kaldı. Bu nedenle Milli Mücadele sonrası dönem (1922-1927) kısaca kaleme alındı. Büyük Nutuk, bu açıdan bakıldığında adeta 1924 yılında sona ermektedir.

Büyük Nutuk, temelde Milli Mücadelenin askeri, siyasi ve diplomatik tarihidir. Ama aynı zamanda da iktidara gelen Milli Mücadele kadrosunun tarihi yorumlama ve değerlendirme çabasıdır. Bu görüş açısından, Büyük Nutuk'u, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal hayattan tamamen uzaklaştırılmış Milli Mücadelenin diğer siyasal kadrolarıyla hesaplaşması olarak da değerlendirmek mümkündür.

YAPAY VE GÜDÜMLÜ BİR DEMOKRASİ DENEYİ:

Serbest Cumhuriyet Fırkası

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın derin etkileri Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısında kendini derhal belli etti. Ekonomisi zaten zayıf olan genç Cumhuriyet, bu dış etki nedeni ile daha da güç bir duruma düştü. Gerek Cumhuriyetin ilânından itibaren hızla gelişen Kemalist devrimlerin yarattığı halk katındaki tepkiler, gerek bu tepkiyi bastırmak için kullanılan baskı mekanizmaları ve gerekse hükümetin, ekonomik ve sosyal alanda somut başarılar sağlayamaması, ülkede geniş bir hoşnutsuzluğun yaratılmasına neden olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunların hükümetin Meclis'te eleştirisiz ve denetimsiz bir konumda kalmasından kaynaklandığını düşünüyordu. Bu açıdan bir muhalefet partisi siyasal açıdan yararlı olabilirdi. Meclis'te bir muhalefet partisi eleştiri ve tartışma içinde hükümeti uyarabilir ve onu harekete geçirebilirdi. Dolayısıyla bu tür uyarılar sonunda CHF açısından da yararlı olabilirdi. Diğer yandan, bir muhalefet partisi aslında gizil olarak var olan, fakat siyasal baskılar nedeniyle görünmeyen siyasal muhalefeti ve bu muhalefetin gücünü de ortaya koyabilirdi.

Takrir-i Sükûn Kanunu öncesinde Başvekillik görevinden ayrılmak zorunda kalmış olan Fethi Bey, 1930 yılının Ağustos ayında Paris Büyükelçiliği görevinden izinli olarak yurda döndüğünde, Mustafa Kemal Paşa'nın talep ve talimatı üzerine bir muhalefet partisi kurmak üzere girişimlerde bulunmaya başladı. Girişimin basın aracılığı ile kamuoyuna da duyurulması uygun bulunmuş olmalı ki, önce Fethi Bey yeni bir parti kurulması yolundaki arzu ve düşüncesini basında yayımlanan bir mektupla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş

ve daha sonra da bu arzunun kabul edildiğine ilişkin Mustafa Kemal Paşa'nın cevabi mektubu yine basında yayımlanmıştır. Basında bu mektuplaşmaların yayımlanmasından hemen sonra, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 12 Ağustos 1930 tarihinde kuruldu.

Partinin kurucuları arasında Tahsin (Uzer) Bey, Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, Nakiyettin (Yücekök) Bey, Süreyya (İlmen) Paşa ile Ahmet (Ağaoğlu) Bey de vardı. Partinin Genel Başkanlığına Fethi Bey getirildi, Genel Sekreter ise Nuri (Conker) Bey oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından sonra bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın talebi ve talimatı üzerine Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na geçen milletvekilleri olduğu gibi, yeni partiye gönüllü olarak katılanlar da oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'na Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan tam 15 milletvekili katıldı. Mustafa Kemal Paşa, muhalif partinin yönetimine kendi tanıdığı ve güvendiği, fakat aynı zamanda İsmet Paşa Hükümeti'nin uygulamalarına da karşı olduğunu bildiği kişileri getirmiş ve böylece partinin siyasal faaliyetlerini denetimi altında tutmaya çalışmıştı.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, bir program ile «Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Yasası» adı altında bir de nizamname kabul etti. Parti, ekonomik alanda liberalizmi savunuyordu; vergilerin indirilmesi, bayındırlık hizmetleri ve demiryolları gibi yatırımların büyük ölçüde tek bir nesile yüklenmemesini, yabancı sermayenin kabul edilmesini, özel girişimin esas tutulmasını, tekellerin kaldırılmasını, bürokrasinin azaltılmasını, tek dereceli seçim ile kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasını istiyor; vicdan, fikir ve çalışma özgürlüğünün sağlanmasını talep ediyor, yürütme organının denetlenmesi gerektiğini vurguluyor, halkın yönetime katılmasını ve yöneticilerini denetleyebilmesini talep ediyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, kurulduğu sırada sadece Meclis'te yer alacak bir muhalif parti olarak kabul edildiğinden, Cumhuriyet Halk Fırkası ile hükümetten destek görebildi. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın da amacı, partinin bir iktidar seçeneği haline gelmesi değil de, mevcut hükümete siyasal bakımdan yumuşak bir rakip olmasıydı. Ancak parti, kısa süre içinde o zamana kadar siyasal alanda temsil olanağından yoksun kalmış geniş yığınların desteğini sağlamaya ve yaygınlaşmaya başladı. Bunda, ülkedeki «gayrimemnun» yığınların bir inanç eksenine bağlı olmaksızın, yalnızca yönetime muhalif olduğu için Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemesinin önemli rolü oldu. Böylece 1930 yılında ülkedeki potansiyel muhalefet bir denbire canlandı.

Kısa bir süre sonra iki parti arasında tartışmalar geniş yığımlara ulaşmaya başladı. Fethi Bey'in İzmir seyahati partinin sadece bir

siyasal rakip değil, fakat yakın bir zamanda bir siyasal seçenek olacağını da gösteren önemli bir kanıt sayıldı. Partinin İsmet Paşa Hükümetleri'nin izlediği demiryolu politikasını eleştirmesi, İsmet Paşa'nın Sivas'ta Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yeni ekonomi politikasını ilan ve açıklaması ile sonuçlandı. Böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası ekonomik politikada liberal bir parti hüviyetini alırken, Cumhuriyet Halk Fırkası o zamana dek sürdürdüğü bu anlayışı terk ettiğini ve «devletçilik» olarak adlandırılan yeni bir anlayışı benimsediğini ve uygulamaya geçeceğini ilan ediyordu. Başlangıçta iki parti arasında ekonomik politika alanında bir fark yokken, tartışmalar sonucunda böyle bir fark da ortaya çıkıyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendisini bir iktidar seçeneği olarak kabul etmesi ve bunu kanıtlamaya yönelik girişimlerde bulunması, o zamana kadar muhalefet partisine hoşgörü ile bakan Mustafa Kemal Paşa'nın da görüşlerini değiştirmesine neden oldu. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası'na olan özel bağlarını ve bu partinin halen Genel Başkanı olduğunu vurgulamak gereğini duydu. Bu açıklama, Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulurken, Cumhurbaşkanının iki parti arasında sadece hakem rolü oynayacağına ilişkin beyanı ile geliyordu. Bu tavır değişikliğinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ekim ayında yapılan belediye seçimlerine katılmasının ve başarılı sonuçlar almasının da etkisi vardı. Gerçi Serbest Cumhuriyet Fırkası sadece Samsun'da seçimi kazanmıştı, ama parti seçime baskı ve hile karıştırıldığını ileri sürüyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın desteğinin çekilmesi ve partinin yaşaması ve iktidara aday olabilmesi için bizzat Mustafa Kemal Paşa ile çatışmak zorunda kalması, parti yöneticilerini tedirgin etti. Bu gelişme partinin kuruluşunu sağlayan siyasal temelleri ortadan kaldırdığı için Fethi Bey, 17 Kasım'da Dahiliye Vekaleti'ne yazdığı bir yazı ile partinin fesh edildiğini açıkladı. Parti sadece üç buçuk ay yaşayabilmişti.

Serbest Fırka'nın kapatılmasından bir ay kadar sonra, 23 Aralık 1930 günü Menemen olayı çıktı. Manisa'da Nakşibendî tarikatına bağlı ve kendisinin Kıyamet Günü'nde ortaya çıkacak olan Mehdi olduğunu ileri süren Giritli Mehmet adında biri, çevresine bazı kafadarlar alıp Menemen'e geldi. Belediye Meydanı'nda bir camiden aldıkları yeşil bayrağın altında toplanıp zikretmeye ve halkı kendilerine katılmaya çağırdılar. Topluluğu dağıtmak için Yedek Asteğmen Fehmi Kubilay bir manga askerle olay yerine geldi. Mehmet silahıyla Kubilay'ı yaraladı. Asker kaçtı. Mehmet, Kubilay'ın başını kesip bayrak direğine bağladı, kalabalığa gösterdi. Gelen kuvvetler hareketi bastırdı. Sıkıyönetim ilân edildi. Görevlendirilen askerî mahkeme 28 sanığı idama mahkum etti. Olay büyük yankılar uyandırdı. Kimileri, bu gericilik olayını Serbest Fırka ile ilişkilendirerek, Fırka'nın kapatılmasının yerindeliğine bir kanıt olarak göstermişlerdir.

DEVLETÇİLİK VE TARTIŞMALARI

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın siyasal alanda ortaya çıkışı, 1929 Dünya

Ekonomik Bunalımı'nın etkisi altındaki Türkiye'de Cumhuriyet döneminde izlenen ekonomik politikanın yeniden gözden geçirilmesi, değerlendirilmesi, eleştirilmesi ve tartışılması ile sonuçlandı. Serbest Cumhuriyet Fırkası da programında, tıpkı Cumhuriyet Halk Fırkası gibi, ekonomik alanda özel girişimi temel alan ve ekonomide devlet müdahalelerinin asgaride tutulacağı bir yön belirlemişti. Aslında her iki parti de, bireysel sermayelerin yetmeyeceği alanlarda devletin ekonomiye ve özel olarak da sanayiye müdahalesi gerektiği görüşündeydi. Ayrıca Serbest Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Fethi Bey, İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Cumhuriyet hükümetlerince izlenen bazı devlet yatırımlarını (örneğin, demiryolu yatırımlarını) ve ekonomik uygulamaları şiddetle eleştiriyordu.

1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa süre içinde sağladığı olağanüstü ve hiç beklenmedik başarı, hükümetin izlemekte olduğu ekonomik politikanın yarattığı geniş hoşnutsuzluğu da gösterdi. 1930'lu yılların hemen başında ekonomik alanda (özel olarak da sanayi alanında) önemli bir başarı sağlanamadığı anlaşıldı. 1930'lu yılların başlarında ekonomide devlet müdahalelerinin artmaya başladığı görüldü.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın «liberal» ekonomi görüşüne karşı, siyasal tartışmalar arasında, ilk kez İsmet Paşa, Sivas'ta Cumhuriyet Halk Fırkası'nın «mutedil devletçi» (ama kısa bir süre sonra da yalnızca «devletçi») olduğunu açıkladı.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisi altında, dünya ticaret hacmi gittikçe daraldı, ekonomide otarşi (kendine yetme) eğilimi doğdu; ekonomik bunalım Türkiye'de lira'nın sürekli değer kaybı, ihraç malları fiyatlarında önemli düşüşler ve ihracat güçlükleri olarak belirdi. Bu dönemde bütün dünyada devletin ekonomik hayattaki rolü arttı.

1930-1932 yılları, ekonomik politikada devletçi yönde bir arayış çabası içinde geçti.

Devletçilik, uygulandığı dönem boyunca hiçbir zaman kuramsal bakımdan açıklığa kavuşturulamadı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın pragmatik niteliği nedeni ile, bu konuda bir tartışma açılmadı ve geniş bir açıklamada da yapılmadı. Bu nedenle de devletçi uygulamaların (yani, devletin ekonomiye ve özel olarak da sanayiye yaptığı müdahalelerin) niteliği, devletçilik ilkesinin temelleri ve yorumu dönemden döneme, kişiden kişiye (hatta Bakandan Bakana) değişti. Devletçilik hiçbir zaman sistematik bir yapıya kavuşamadı. Devletçi ekonomik politika; devlet işletmeciliği, devletin ekonominin değişik alanlarına bu arada özellikle sanayi alanına bizzat yatırım yapması ve ekonomik hayatın tüm alanlarının devlet denetimi altına alınması biçiminde gelişti. yabancı şirketlerin millileştirilmesi de hız kazandı. Diğer yandan, Sovyetler Birliği örnek alınarak ülke ekonomisinin merkezi planlamasına ağırlık tanındı ve iki sanayi planı hazırlandı.

1932 yılında başlayan devletçilik uygulamasının genişleme eğilimi göstermesi üzerine, aynı yılın sonbaharında bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ve talebi ile İktisat Vekili değişti. 1923 yılında Yine bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın girişimi ve talimatı ile kurulmuş olan İş Bankası'nın Umum Müdürü Celal Bey (Mustafa Şeref [Öz-

kan] Bey'in yerine) İktisat Vekâleti'ne getirildi. Özel girişim yanlısı bir ekonomik politika tercihi olan Celâl Bey'in devletçilik uygulamalarını yönlendirmek üzere İktisat Vekâleti'ne getirilmesi, uygulamanın yönünü ve ölçüsünü önemli ölçüde belirledi. Devletçiliği daha geniş kapsamlı yorumlamaya ve uygulamaya eğilimli olan Başvekil İsmet Paşa ile Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey gibi kişilerin yanında (ve hattâ onlara karşın) Celâl Bey'in işbaşına getirilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu alandaki temel tercihinin yansıtması bakımından önemli ve anlamlıydı.

Aslında Mustafa Kemal Paşa ile Celâl Bey için devletçi ekonomik politika bir zorunluluğun ifadesiydi. Geri bir tarım toplumunu sanayileşme yoluna itecek dinamik bir özel girişim ve özel sermaye ülkede o sırada mevcut olmadığından, çaresiz temel alt-yapı ve sanayi tesislerini bizzat devlet üstlenerek yapmak zorundaydı. Bu, bir ihtiyaçtan kaynaklanan zorunlu ve pragmatik bir yoldu. Ancak devletçi uygulama hem geçici bir döneme tekabül etmekteydi, hem de özel girişim tamamen bir kenara itilmeyecekti; hattâ tam aksine çeşitli kanallarla devlet tarafından güçlendirilecekti. Devlet ise, yatırımlarını özel sermayenin yetmediği alanlara kaydırarak ve bu alanda devlet sermayesi ile özel sermaye arasında bir çatışma yaratılmasına özel bir gayret gösterilecekti. Devlet kesimi özel kesim ile bir rekabet içine girmeyecekti. Zaten özel girişimin ve sermayenin devlet desteği ile güçlendirilmesi bir süre sonra, özel girişimin her alanda tek başına yatırım yapabilecek derecede güçlenmesi ile sonuçlanacağından, bu noktadan sonra artık ekonomik alan tamamen özel girişime terk edilecek, hattâ o zamana kadar zorunlu olarak devletçe yaptırılmış olan sanayi tesis ve işletmeleri de zamanla yeniden özel sermayeye devredilecekti. Bir dönem için zorunlu olarak başvurulmuş devletçi ekonomik politikaya da son verilecekti.

Oysa İsmet Paşa ve Recep Bey gibi düşünenler, devletçi uygulamayı yalnızca zorunluluktan doğan pragmatik bir politika olarak değil, fakat aksine sürekliliği olan bir politika olarak görmekteydiler. Onlara göre, devletin ekonomi alanında yapacağı yatırımın temel ölçütü, kamu yararıydı. Kamu çıkarı olan noktada devlet özel sermayenin yerini almalıydı. Bu bir kural olarak her zaman için uygulanmalıydı. Anlaşılacağı gibi, bu ölçüt, her zaman için genişlemeye elverişli bir ölçüttü.

Devletçilik konusunda ortaya çıkan iki farklı görüş, devletçilik uygulamalarını önemli ölçüde etkiledi. Önceleri devletçi uygulamalar genellikle İsmet Paşa'nın etkisindeyken, zamanla İktisat Vekili Celâl Bey'in etkisine girdi. Devletçi uygulama bu iki ana eğilimin ortasında biçimlendi.

Celâl Bey'in İktisat Vekilliği sırasında yumuşatılan ve belirli bir istikamet kazanan devletçi ekonomik politika, 1937 yılında Celâl Bey'in Başvekil olmasından sonra daha da gevşetildi. Savaş yıllarında da devletçilik uygulamaları Başvekillerin (Refik Saydam ile Şükürü Saraçoğlu) tercihlerine göre yön değiştirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletçilik ilkesi büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı ve kısa süre içinde de devletin resmî ekonomik politikası olmaktan çıktı.

Devletçilik sorunu yalnızca bir ekonomik politika sorunu olarak değerlendirilmemelidir. Ekonomide uygulanan devletçilik ilkesi, siyasal alanda da etkisini siyasal tartışma ve çatışmalar biçiminde gösterdi. Bu anlamda, devletçiliğin siyasal alanda çatışma yaratan önemli etkileri gözden uzak tutulamaz. Devletçilik tartışmalarının ve çatışmalarının siyasal boyutları, bir süre sonra yine siyasal planda kendini gösterecekti.

KEMALİST DEVRİMLER

Hilâfetin kaldırıldığı gün, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu kabul etti. Yasaya göre, öğretimin birliği kabul ediliyor ve bütün okullar Maarif Vekâleti'ne bağlanıyordu. 8 Nisan'da dinsel mahkemeler kaldırılarak bu kez de yargı organlarının birliği sağlandı.

Mustafa Kemal Paşa'nın 1925 yılı Ağustos ayı sonlarında yaptığı Kastamonu gezisinde halka şapkayı tanıtmayı ve bizzat giymesinden sonra, önce çıkarılan bir kararname ile memurların şapka giymeleri zorunluluğu getirildi ve daha sonra da 25 Kasım'da şapka giyilmesi hakkında yasa kabul edildi. Yasaya göre, halkın şapka dışında bir başka şey giyme alışkanlığını sürdürmesi hükümetçe yasaklanmıştı. Şapka giymek ve giydirmek istemeyenler yasayı protesto etmek için bazı illerde gösteriler düzenledilerse de, göstericiler İstiklâl Mahkemeleri tarafından yargılandılar ve idama gidecek ölçülerde değişik cezalara çarptırıldılar.

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Şark İstiklâl Mahkemesi, görev alanına giren yörelerde tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermişti. 2 Eylül 1925 tarihinde hükümet, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına, din görevlilerinin kıyafetlerine ve memurların şapka giymelerine ilişkin bir karar aldı. 30 Kasım'da da TBMM, tekke ile zaviyelerin ve türbelerin kapatılmasını, türbedarlıklar ile bir takım ünvanların kaldırılmasına karar verdi.

26 Aralık 1925 tarihinde uluslararası saat ve takvim kabul edildi. 17 Şubat 1926 tarihinde Medenî Kanun, 1 Mart'ta Türk Ceza Kanu-

nu, 22 Nisanda Borçlar Kanunu, 29 Mayıs 1926'da Türk Ticaret Kanunu, 28 Mayıs 1928'de Türk Vatandaşlığı Kanunu benimsendi. 24 Mayıs 1928 tarihinde ise uluslararası rakamlar kabul edildi. 18 Haziran 1927'de Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu TBMM'nin onayından geçti.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2. Büyük Kongresi'nde kabul edilen partinin yeni nizamnamesinde, partinin devlet ve din işlerini birbirinden ayırmak amacıyla olduğu açıklandı. Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kongrede kabul edilen bildiride «laik» deyiimi kullanıldı. Bununla birlikte, 1924 Anayasası'nda yer alan ve devletin resmî dininin İslâm olduğu yolundaki hüküm, ancak 10 Nisan 1928 tarihinde kabul edilen bir yasa ile kaldırıldı. Bu amaçla Anayasada gereken değişiklik yapıldı. Milletvekilleri ile Cumhurbaşkanı'nın ant içme metinlerindeki dinî yemin kaldırıldı ve TBMM'nin dinsel hükümleri yerine getireceği yolundaki hüküm de metinden çıkarıldı.

Mustafa Kemal Paşa, 8 Ağustos 1928 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İstanbul'da düzenlediği bir toplantı sırasında ilk kez Yeni Türk Harflerini açıkladı. 1 Kasım'da kabul edilen yasa ile Latin harfleri benimsendi. 3 Kasım'da yayımlanan yasa uyarınca, bu tarihten itibaren tüm devlet dairelerinde ve kurumlarında, bütün şirket, dernek, ve özel kuruluşlarda Türk harfleri ile yazılmış yazıların kabulü ve işleme konulması zorunlu kılındı. Türk harflerinin devletin resmî işlemlerinde tatbik tarihi olarak en geç 1 Ocak 1929 tarihi belirlendi. Ancak bazı işlemlerin istisnaî olarak aynı yılın Haziran ayının başına dek eski harflerle yapılması mümkündü. Fakat bu tarihten sonra bütün işlemler yeni yazı ile yapılmak zorundaydı. Yine aynı tarihe dek halkın eski yazı ile verdiği dilekçeler de işleme alınabilecekti. Diğer yandan, 1 Aralık 1928 tarihinden itibaren (kitap hariç olmak üzere) bütün yayınların Türk harfleri ile basılması zorunlu tutulmuştu. Kitaplar ise 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren yeni harflerle basılacaktı. Kamu ve özel kuruluşlarda bulunan Arap harfli yayınların 1 Haziran 1930 tarihine kadar kullanılması mümkündü. Her türlü kıymetli kâğıtlar ile özel eski belgeler, yenileri ile değiştirilmediği sürece geçerli kabul edilecekti. Bütün okulların Türkçe yapılan eğitiminde Türk harfleri kullanılacak ve eski harflerle basılı kitapların eğitimde kullanılması yasaklanacaktı. Harf devriminden sonra, geniş yığınların yeni yazıyı kolayca öğrenmelerini sağlamak amacı ile Millet Mektepleri açıldı.

9 Nisan 1929 tarihinde Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, 24 Nisan'da İcra ve İflas Kanunu, 15 Mayıs'ta da Deniz Ticaret Kanunu kabul edildi.

3 Nisan 1930 tarihinde Türk kadınlarına belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa kabul edildi. 26 Ekim 1933'de ise Türk kadınlarına muhtar, köy ihtiyar heyetleri seçiminde seçme ve seçilme hakkı tanındı. 5 Aralık 1934'de de, Türk kadınlarına milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa TBMM tarafından benimsendi. 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde kadınlar ilk kez milletvekili seçme ve seçilme hakkını kullandılar. Bu seçimde 18 kadın milletvekili seçildi.

26 Mart 1931 tarihinde Ölçüler Kanunu kabul edildi ve uluslararası ağırlık ve uzunluk ölçüleri benimsendi.

21 Haziran 1934 tarihinde Soyadı Kanunu kabul edildi. 3 Aralık'ta da bazı kisvelerin giyilemeyeceğine ilişkin yasa benimsendi. Ulusal bayramlar ve tatil günleri hakkındaki yasa ise 27 Mayıs 1935 tarihinde TBMM tarafından kabul edildi. 26 Kasım 1934'de ise Efendi, Bey, Paşa gibi lâkap ve ünvanlar kaldırıldı.

PARTİ-DEVLET BÜTÜNLEŞMESİ

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan Üçüncü Büyük Kongresi siyasal bakımdan önemlidir. Herşeyden önce bu kongrede Cumhuriyet Halk Fırkası kendisi için bir program kabul etmiştir. Düşünülmelidir ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ile siyasal mücadele verirken, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir programı yoktu. Yine kongrede parti kendisine yeni bir nizamname de kabul etmiştir.

Kabul edilen programda; Anayasa ilkesi olarak güçler birliği ilkesi onaylanmakta, bir önceki kongrenin program beyannamesinde de belirtilen tek dereceli seçimin temel amaç olduğu anımsatılmakta, buna ek olarak da kadınlara oy hakkı tanınması gerektiği belirtilmekteydi. Önemli olan bir başka nokta ise, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ana ilkeleri sayılan ve «6 Ok» biçiminde belirginleşen ilkelerin bu kongrede tamamlanmasıdır. 1927 yılında yapılan kongrede Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkeleri benimsenmişti. Bu kongrede ise bu ilkelere Devletçilik ve İnkılâpçılık ilkeleri eklendi.

Kongrenin hemen öncesinde, parti içinde önemli bir değişiklik yapıldı: 10 Mart 1931 tarihinde, daha önce de iki kez aynı görevi yürütmüş olan, otoriter eğilimleri ile tanınan Recep Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne getirildi. Recep Bey, partiyi örgütsel yönden ve doktrin bakımından güçlendirmeye çaba harcadı, partinin devlet örgütü ile hükümet üzerinde denetim kurabilecek öl-

çüde güçlü bir siyasal kuruluş oluşmasına çaba gösterdi. Recep Bey, aynı zamanda, partinin ülkedeki tüm siyasal alana yayılmasını ve bu alanda tam bir denetim sağlamasını istiyordu. Diğer yandan, parti Genel Sekreteri olarak Recep Bey, tek-parti ve devletçilik-halçılık-inkılâpçılık konularında birçok konferans düzenledi ve bunları yayımlayarak bu konularda kendi yorum, öneri ve görüşlerini parti örgütüne, dönemin aydın gruplarına ve halka benimsetmeye çalıştı. Bu amaçla da, 1931 yılının ikinci yarısında Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı kuruldu.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın siyasal alanda tam bir tekel kurmasına ve siyasal niteliği de olan kuruluşların parti içinde eritilmesine yönelik program, hızla uygulamaya konuldu. 24 Mart 1931 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocakları'nın Cumhuriyet Halk Fırkası ile birleşmesi yönündeki talebine karşılık olarak, 10 Nisan 1931 tarihinde Türk Ocakları Olağanüstü Kurultayı'nın toplanması sonucunda Ocakların lağvedilmesi kararlaştırıldı. Bu gelişmenin hemen kongre öncesinde olması, partinin ve siyasal hayatın alacağı yönü açığa çıkarıyordu. Nitekim parti kongresinde Türk Ocakları'nın kararı onaylandı ve Ocakların partiye katılması benimsendi. Zaten partinin daha 1927 yılında toplanan kongresinde, Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in muhalefetine karşın, kabul edilen parti nizamnamesi ile Türk Ocakları partinin denetimi altında bir kuruluş sayılmıştı. Bu kez de Türk Ocakları'nın kapatılmasına Genel Başkan Hamdullah Suphi Bey karşı çıkmış, fakat Ocakların kapatılmasını önleyememişti. Bu karşı çıkış Hamdullah Suphi Bey'in 25 Mayıs 1931'de Bükreş Orta Elçiliği'ne tayini ile sonuçlandı. Bir benzer gelişme, Türk Kadınlar Birliği ile Mason Derneği'nin başına geldi. Mason Derneği 10 Ekim 1935 tarihinde malvarlığını Halkevleri'ne bağışlanması suretiyle lağvedildi; Türk Kadınlar Birliği ise 10 Mayıs 1935 tarihinde kendini lağvetti.

Türk Ocakları'nın yerine bu kez partiye bağlı olarak Halkevleri kuruldu. Halkevleri, il ve ilçe merkezlerinde şubeler açtı ve kırsal kesimde ise 1940 yılından sonra Halk Odaları kuruldu. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkeleri doğrultusunda çalışan kuruluşlardı. Halkevleri, partili ve partisiz herkesi toplayacak, birleştirecek ve tanıştıracak olan ulusal kültür ve eğitim yuvaları olarak tasarlanmıştı. Amacı, ulusu bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven ve ulusal idealle bağlı bir topluluk haline getirmekti. Ayrıca Türk Devrimi'nin değerlerinin korunmasına, yayılmasına ve halk tarafından benimsenmesine de çalışacaktı. Halkevleri Cumhuriyet Halk Fırkası'nın denetimi ve talimatı altında faaliyet gösterdi. Mali kaynakları da gerek devlet bütçesinden, gerekse Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan aktarı-

lan fonlarla karşılanıyordu. 1932 ile 1950 yılı arasında toplam 478 Halkevi ve 4322 Halk Odası açıldı.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Dördüncü Büyük Kurultayı 9 Mayıs 1935 tarihinde toplandı. Bu kurultayda Genel Sekreter Recep Peker, Türkiye Cumhuriyetinin ilk parti devleti olduğunu açıkladı. Yeni kabul edilen parti programında ise, bir öncekinin aksine tek dereceli değil de, artık iki dereceli seçim sistemi savunuluyordu. Tek dereceli seçim sisteminden ise söz edilmemekteydi. Yeni tüzük ile de bir Genel Başkanlık Kurulu oluşturuldu. Kurul, Parti Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter'den oluşuyordu ve partinin en yüksek karar organıydı. Kurul diğer yandan, partinin milletvekili adaylarını saptama yetkisine de sahipti. Değişmez Genel Başkan, Genel Başkan Vekili'ni kendisi atamak ve Genel Sekreteri de Genel Yönetim Kurulu üyeleri içinden bizzat seçme hakkına sahip olduğuna göre, partinin en yüksek karar organı, bizzat Değişmez Genel Başkanı'nın görüşleri doğrultusunda oluşmuş oluyordu. Yeni parti tüzüğü, partinin devlet organları ile de sıkı ilişkiye geçmesini öngörmekteydi. Tüzük, parti kongrelerine mahallin en yüksek mülki idare âmirinin de katılabilmesini ve bu kişilerin kongrelerde açıklamalarda bulunabilmelerini öngörüyordu. Parti, parti örgütü ile devlet örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik olarak kabul ediyordu. Parti örgütünde ilişkiler il düzeyinde il başkanları ile valiler arasında kurulacaktı. Gerektiğinde de Genel Yönetim Kurulu kararı ve Başkanlık Divanı'nın onayı ile partinin il başkanları tayin edilebilecekti.

1930'lu yılların ilk yarısında Cumhuriyet Halk Partisi içinde Recep Peker'in rolü ve etkisi hissedildi. Bu etki gerek örgütsel planda, gerekse ideolojik planda oldu. Peker, bir yandan partinin devlet ve hükümetten ayrı kalmasına, bağımsız kalmasına gayret etmiş, diğer yandan da parti ideolojisinin gelişmesine ve yaygınlık kazanmasına çalışmıştı. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, Recep Peker'in düşündüğü gibi siyasal alanda bir tekel kurmayı başardı. Ancak, partinin siyasal alanda tek örgüt olarak kalması, güçlü olması anlamına gelmedi. Aksine, siyasal alanda tekel kuran Cumhuriyet Halk Partisi örgüt olarak devlet ve hükümet mekanizmasına üstün gelemediği, ona hâkim olamadığı gibi, bu mekanizmanın bir parçası haline geldi. Bu, Recep Peker'in düşünmediği ve hiç arzu etmediği bir durumdu. Partinin devlet ve hükümet cihazına olan bağımlılığı arttı.

Parti ile devlet-hükümet yakınlığı öyle bir noktaya ulaştı ki, artık bir noktadan sonra partinin bağımsız varlığına dahi gerek görülmemiş olacak ki, Cumhuriyet Halk Partisi ile devlet-hükümet cihazı fiilen birleştirildi. 15 Haziran 1936 tarihinde parti Genel Sekreteri Recep Peker görevden alındı ve 18 Haziranda CHP Genel Başkan Ve-

kili İsmet İnönü tarafından yayımlanan bir genelge ile, parti ile devlet-hükümetin birleştirildiği açıklandı. Buna göre, Dahiliye Vekili olan kişi aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olacak ve illerde de valiler CHP İl Başkanları olacaklardı.

Bu alandaki son girişim, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 6 Ekim'inin 13 Şubat 1937 tarihinde Anayasaya da girmesi ve parti ilkelerinin aynı zamanda devletin temel ilkeleri haline gelmesi ile gerçekleşti.

ATATÜRK - İNÖNÜ ÇATIŞMASI VE AYRILIĞI

Atatürk ile İnönü arasında daha Millî Mücadele yıllarında başlayan siyasal birliktelik 1937 yılında sona erdi. Oysa Atatürk ile İnönü arasında süregelen uzun ve yakın siyasal işbirliği kendini hemen belli ediyordu: İsmet İnönü Cumhuriyetin ilânından itibaren, 21 Kasım 1924 - 2 Mart 1925 tarihleri arasında görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışarıda tutulacak olursa, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yapmıştı. Doğal olarak bu çatışma ve ayrılık, döneme damgasını vuran en önemli siyasal gelişme olarak kabul edilmelidir.

Bu yakın çalışma arkadaşlığı sırasında, gerek uzun dönemli düzeltim programları, gerek günlük siyasal olaylar, gerek dış politika konuları ve gerekse parti ve hükümet sorunlarında; kısaca yeni bir devletin kurulma sürecinde ve günlük yönetim alanında karşılaşılan sorunlar hakkında her zaman aynı fikir, görüş ya da uygulama yanlısı olmamaları ve bu nedenle de Atatürk ile İnönü arasında belli konularda anlaşmazlıklar ve tartışmalar olması doğal görülmelidir.

Gerçekten de 1930'lu yıllarda bu tür anlaşmazlık konularının arttığını ve anlaşmazlıkların çatışmalara dönüştüğünü izlemek mümkündür.

Atatürk ile İnönü arasındaki anlaşmazlık konularını üç değişik alanda özetlemek mümkündür: İlki, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün İnönü'nün başkanlığındaki hükümete sürekli olarak dışarıdan müdahale eğiliminde bulunmasıdır. Bu tür müdahale eğilimleri, Başvekil İnönü'ye sorulmaksızın bazı bakanların görevden alınmalarına kadar varıyordu ve İnönü'nün de bu tür müdahalelere karşı sert tepki gösterdiği bilinmekteydi. İkinci sorun, dış politika alanındaydı. Özellikle Hatay sorununun gündemde olduğu bu dönemde, Hatay'a karşı izlenmesi gereken dış politika, Atatürk ile İnönü arasında önemli bir anlaşmazlık noktasıydı. Atatürk, kendine özgü sezgi gücü ile uluslararası ilişkiler ve politikayı değerlendirdiğinde Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katabileceğine inanıyordu. Oysa bu konuda Atatürk'e göre daha ılımlı bir politika izlemekten yana olan İnönü, herhangi

bir ileri adım atmaksızın sorunun görüşmeler yoluyla, gerekirse daha uzun bir sürede çözülmesinden yanaydı. Bu nedenle de Atatürk'ün hükümeti eleştirdiği biliniyordu. Üçüncü konu ise, ekonomik alanda izlenmesi gereken politikanın belirlenmesiydi. Bu alanda Atatürk ile İnönü arasında temel bir görüş farkı vardı ve bu alanda alınan her kararda ya da uygulanması düşünülen her projede, bu görüş farklılığı, kendini açığa vuruyor ve çok kez önemli bir çatışmaya neden oluyordu.

Atatürk, başından beri devletçi ekonomik politikanın başarısından kuşku duymuştu. Nitekim İnönü de, Atatürk'ün her zaman özel girişimi esas tuttuğunu ve liberal bir ekonomiden yana olduğunu açıklıkla belirtmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ekonomik alanda ciddi bir ilerleme sağlanamamış olması Atatürk'ü düşündürüyordu, çünkü ülkenin az zamanda hızla sanayileşmesi gerektiğini çok iyi bilmekteydi. Elindeki olanakları değerlendiremeyen, zaten olanakları da az olan, bürokratik, kırtasiyecilik, yavaş işleyen, kararsız bir devlet/hükümet mekanizması içinden sanayileşmeyi sağlayıcı hızlı ve atılımcı bir dinamizm beklenemeyeceğini bizzat kendi deneyimi ile de seziyordu. Diğer yandan, Atatürk'ün gözünün önünde bir de kısıtlı olanakları ile yola çıkmış, fakat kısa zamanda verimli ve başarılı yatırımları ile atılım yapmış bir İş Bankası örneği ve tabii ki onun başarılı Umum Müdürü Celâl Bayar vardı. İnönü ise, Atatürk'ün aksine, sanayileşmenin büyük ölçüde devletin öncülüğünde yapılacağı görüşündeydi. İnönü'ye ve yanındaki kadroya göre, özel girişim hiçbir ciddi adım atamayacak denli güçsüzdü. Dolayısıyla bu alanda görev, tamamen devlete düşüyordu. Ayrıca İnönü'nün kadrosu İş Bankası kadrosu ile her alanda çatışmaktaydı.

Atatürk-Inönü ayrılığında, devletçilik politikasının özel bir önemi olduğunu belirtmek mübalağa olmaz.

İsmet İnönü, 20 Eylül 1937 tarihinde Başvekillik görevinden ayrıldı. Gerçi ayrılık istirahat amacı ile bir izin alma şeklinde açıklanmıştı. Fakat aradan bir hafta geçtikten sonra ayrılığın kalıcı olduğu resmen açıklandı. İnönü'nün yerine Celâl Bayar'ın Başvekil olması, ayrılığın ekonomik politikadaki tercih sorunu olduğunu bir kez daha gösteriyordu. Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük siyasal sorunların çözülmesi için İsmet İnönü'yü tercih ettiği gibi, bu kez ülkenin ekonomik sorunlarının hızla çözülmesi için de Celâl Bayar'ı tercih ediyordu; böylece İsmet İnönü'nün devlet müdahalesini genişletme eğilimlerine karşı bir tutum almış oluyordu.

Atatürk-Inönü ilişkilerinin gerginleşmesine neden olan birçok etken vardı, ancak ekonomik konulardaki görüş ayrılıkları ve devletçilik uygulaması ile ilgili anlaşmazlıklar bu konuda temel önemde

rol oynamış gibi görünmektedir. Zaten eğer sorun yalnızca bazı siyasal konulardan kaynaklansaydı, bu durumda Celâl Bayar'ın hızlı siyasal yükselişini açıklamak mümkün olamazdı. Çünkü Bayar Atatürk tarafından tamamen İnönü'nün ekonomik tercihlerine bir seçenek olarak desteklenmiştir. Özel olarak Bayar'ın desteklenmesinin ve tercih edilmesinin nedenini ise, Atatürk ile İnönü arasında ekonomik konulardaki —muhtemelen de gittikçe genişleyen— görüş ayrılığında aramak gerekmektedir. Aksi halde, sorun yalnızca bazı siyasal konulardan ibaret olsaydı, Atatürk'ün yanında İnönü'ye karşı siyasal bakımdan seçenek olabilecek gerek partide, gerek hükümette ve gerekse Meclis'te, Bayar'dan önce gelen kişiler (örneğin, Hacıye Vekili Tefvik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya) vardı. Böyle bir durumda Atatürk, İnönü'ye karşı rahatça onları destekleyebilirdi. Özellikle Bayar'ın tercih edilmesinin elbette bir anlamı vardı. Bu da, Atatürk-İnönü anlaşmazlığının ve çatışmasının nereden kaynaklandığını gösteren son derece önemli bir noktadır.

İsmet İnönü'ye Alması : Celâl Bayar Hükümeti

İnönü, Başvekillikten istifa ettikten sonra siyasal yaşamdan tamamen çekildi. Evine kapandı. Gerçi hâlâ Malatya milletvekiliydi, fakat ne sokakta ne de basında rastlanıyordu. Hatta İnönü ile ilişki sürdürmek, bir hayli cesaret işi sayılmaktaydı. İnönü, siyasal yaşamda tamamen tecrit edilmişti; bir ölçüde de kendi kendini tecrit etmişti.

Celâl Bayar Hükümeti ise, İnönü Hükümeti'nin hemen hemen aynıydı. Sadece İnönü Hükümeti'nde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili olan Refik Saydam yeni hükümette bütün ısrarlara karşın görev almamıştı.

Bayar Hükümeti'nin ekonomik konulardaki farklı tercihleri kısa süre içinde kendini belli etti: 1937 yılı sonunda kabul edilen Deniz Bank yasası ile kurulmasına başlanan Deniz Bank'ın üst düzey yönetici kadrosunun İş Bankası'nın deneyimli kadrosundan karşılanması birçok bakımdan dikkat çekiciydi. Bayar, hiç kuşkusuz kendi deneyimini, İş Bankası'nı örnek alarak, Deniz Bank'a aktarmak istiyordu. Bu açıdan daha önceki yakın çalışma arkadaşlarından oluşan bir teknik kadronun Deniz Bank'ın oluşumunda etkin rol almasına dikkat etmişti. İş Bankası'nın anlayışı ve çalışma yöntemleri Deniz Bank'a da uygulanmak isteniyordu.

Deniz Bank yönetimine İş Bankası'ndan atanan kadro, esasen bir siyasal tercihi de yansıtmaktaydı. Ancak Bayar Hükümeti döneminde saptanması gereken bir önemli nokta daha vardır ki, bu da,

yeni hükümetin bürokratik yönetim içinde köktenci, anlamlı ve önemli bir değişiklik yapmamasıdır.

Bayar Hükümeti'nin yaklaşık bir yıllık faaliyeti göz önüne alındığında ve siyasal ve ekonomik kararları İnönü Hükümetlerinininki ile karşılaştırıldığında, bazı yeni ekonomik politika eğilimleri sezilmekle beraber, arada önemli bir fark olmadığı görülmüyordu. Bu saptama kendini siyasal alanda daha açık ve belirgin olarak gösteriyordu. Celâl Bayar, İsmet İnönü'nün Başvekillikten ayrılması ile sadece Başvekil olmamış, fakat aynı zamanda bizzat Atatürk'ün talimatı ile Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili de olmuştu. Ancak Bayar parti içinde de bir değişikliğe gitmedi. Bu dönemde bir genel seçim olmadığından, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yapısı da değişmedi. Fakat dönemin kısalığı, Bayar'ın Başvekilliğinin Atatürk'ün hastalığı sırasına denk gelişi, dış politikada Hatay sorununun sürekli olarak hükümetin gündeminde bulunması gibi nedenlerle, Bayar Hükümeti'nin faaliyeti konusunda tam bir yargıda bulunmak zor görünüyor. Zaman daha uzun olabilse ve Atatürk'ün hastalığı gibi olumsuz koşullar olmasa, muhtemelen öncelikle ekonomik alanda Bayar Hükümetinin farklı bir tutum alacağını düşünmek mümkündür.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI VE YENİ CUMHURBAŞKANI SORUNU

Atatürk'ün hastalığının ilk belirtilerinin 1936 yılı sonunda açığa çıktığı, sağlık durumunun 1937 yılında bozulduğu anlaşıyor. Atatürk'ün hastalığı ancak 1938 yılı başında kesinlikle teşhis edilebildi. Mart ayından itibaren ise hastalık hızla ilerledi. 1938 yılının yaz aylarında Atatürk'ün hastalığının tehlikeli olduğu ve yakın bir gelecekte kötü bir sonucun beklenebileceği, hiç olmazsa yüksek yönetici çevrelerde, hükümette, Meclis'te ve partinin ileri gelen yönetim kadrolarında bilinmekteydi. Ancak kamuoyuna hastalıkla ilgili hiçbir bilgi verilmiyordu; Atatürk'ün tehlikeli bir hastalığa yakalandığı haberi, kamuoyunda daha çok bir rivayet biçiminde konuşuluyor ve yayılıyordu.

Atatürk'ün ölüme yaklaştığı 1938 yılının ikinci yarısında, kısa zamanda kendini belli edecek olan bir iktidar mücadelesi başlıyordu. İktidar mücadelesi, esas olarak, Atatürk'ün yerine kimin Cumhurbaşkanı olacağı ya da olması gerektiği sorusunda düğümleniyordu. Aslında İnönü Başvekillikten ayrıldığı sırada, o zamana dek alttan alta ya da açıkça kendisine siyasal bakımdan muhalif olan grup ve kişiler harekete geçmişler ve İnönü'yü bundan sonra siyasal alanın tamamen dışında bırakabilmek için bazı girişimlerde bulunmaya baş-

lamışlardı. Ortam, bu tür girişimler için de, bu girişimlerin başarıya ulaşması için de uygun sayılıyordu. Bir yandan, Ankara'nın siyaset kulislerinde İnönü'nün fiziki varlığının dahi ortadan kaldırılacağı söylentileri doluyor; diğer yandan da, bu tür söylentiye dayalı haberler ciddi alınıyor olmalıydı ki, Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat Tandoğan, İnönü'nün Pembe Köşkü'nde İnönü'yü özel koruma altına alıyor ve güvenlik önlemlerini artırma gereğini duyuyordu. Öte yandan, Bayar Hükümeti'nde görev almayan İnönü Hükümetlerinin tek bakanı Refik Saydam, Atatürk'ün hastalığının ilerlediği bir sırada, İnönü'nün Atatürk'ü son kez görmek üzere İstanbul'a, Dolmabahçe Sarayı'na gitmek istemesine karşı çıkıyor ve İstanbul'da olası bir suikastı gerekçe göstererek, İnönü'nün İstanbul'a gitmesini engelliyordu.

Hariciye Vekili Tefik Rüştü Aras, İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasından sonra, kendisini Türkiye'den uzaklaştırmak için Amerika Birleşik Devletleri'ne Büyükelçi olarak atanmasını sağlamaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Meclis'in İnönü'ye yakınlık duyduğunu biliyordu; diğer yandan Cumhuriyet Halk Partisi de aynı eğilimi taşımaktaydı. Bu Meclis'ten İnönü'ye muhalif olan grubun (bu grubun içinde Salih Bozok, Kılıç Ali ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak da vardı) arzu ettiği bir Cumhurbaşkanı adayının seçilmesinin çok güç olacağı biliniyordu. Yapılması gereken, bu durumda Meclis seçiminin yenilenmesiydi. 1924 Anayasası'na göre, Cumhurbaşkanının Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla İnönü Amerika Birleşik Devletleri'ne Büyükelçi olarak gönderilecek, bu suretle milletvekilliğinden ayrılacak ve Cumhurbaşkanı seçilme olanağı hiç kalmayacaktı.

İsmet İnönü'ye karşı olan grupların ortak bir aday bulabilmeleri aslında kolay değildi. Zaten söz konusu kişi ve grupların ortak noktası, İnönü'nün seçilmesine karşı olmalarıydı. Yoksa ortak bir aday bulmaları ve onun üzerinde birleşmeleri zor görünüyordu. Bununla birlikte, Cumhurbaşkanı adayı olarak, Mareşal Fevzi Çakmak, Celâl Bayar, Fethi Okyar, Tefik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın isimleri geçiyordu. İnönü'ye karşı bir aday olarak Çakmak düşünülmüştü. Ancak Çakmak, bu öneriye yanaşmamış ve ömrü boyunca ordunun başında kalmak istediğini açıklamıştı. Zaten Çakmak milletvekili de olmadığı için Cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün değildi. Bir diğer isim, Fethi Okyar da milletvekili değildi. Ancak Çakmak ismi üzerinde yine de ısrar edildi. Hasan Rıza Soyak ile Şükrü Kaya, Atatürk'ün bir sözlü siyasal vasiyet bıraktığını iddia ettiler. Buna göre, Atatürk, İnönü'nün değil de, Çakmak'ın Cumhurbaşkanı olmasını

talep etmişti. Son kez, Meclis Başkanı Abdülhâlik Renda gündeme geldi. Aras ve Kaya Renda ile görüşülse de, Renda bu öneriyi kabul etmedi.

İktidar mücadelesi sürecinde Başvekil Bayar'ın tutumu çok dikkat çekiciydi. Bayar, yukarıda anlattığım siyasal girişimlerden haberdar bir kişi olarak, bu tür girişimlere kesinlikle karşı olduğunu açıklamış ve birçok girişimin de sonuca ulaşmasını engelleyici bir tavır almıştı.

10 Kasım 1938'de İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığının en güçlü adayıydı. Oysa daha bir yıl önce İnönü, siyasal yaşamının belki de en zor günlerini yaşıyordu. Siyasal yaşamdan tamamen çekilmek zorunda kalmıştı. Hatta milletvekilliğini dahi ne kadar koruyabileceği kuşkuluydu. Atatürk hayatta kalsaydı, bu siyasal çerçeve içinde İsmet İnönü'ye bir daha iktidar imkanı doğmayacaktı. Öyle bir ortam vardı ki, artık Lozan Antlaşması'nın yıldönümünde dahi basında İnönü hakkında bir satır olsun yazı çıkmıyordu. Dolayısıyla, İnönü'nün 10 Kasım'da yeniden bir siyasal kişilik olarak ortaya çıkmasında, Atatürk'ün erken ölümünün belirleyici oranda önemi vardı. Ama bir noktaya daha, İnönü'nün 10 Kasım'a dek nasıl olup da siyasal yaşamda hiç olmazsa ayakta kalmayı başarabildiği sorusuna açıklık getirmek gerekiyor. İnönü, Bayar'ın aldığı siyasal tutum sayesinde bunu başarabilmişti. Bayar döneminde, İnönü'ye destek olabilecek siyasal temellerin değiştirilmemiş olması, İnönü'nün Cumhurbaşkanı adayı olabilmesine imkân hazırlamıştı. Ayrıca Bayar, İnönü'ye karşı siyasal komploların da kesinlikle karşısında yer alarak, İnönü'ye Cumhurbaşkanlığına giden yolu açmış, ya da en azından açık tutmuştu.

İsmet İnönü'nün Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığına tüm engellemelere karşı seçilebilmesinde, demek ki, Başvekillikten ayrıldıktan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükümet, Cumhuriyet Halk Partisi ve devletin bürokratik yönetim kadrolarında radikal bir tasfiyeye gidilmemiş ve dolayısıyla bu alanda İnönü'nün etkinliğini yitirmemiş olmasının büyük önemi vardır. Bu temel olmasaydı, İnönü'nün seçilmesini açıklamak çok güç olurdu. Buna ek olarak, İnönü'ye karşı olan grup ve kişilerin İnönü'ye karşı seçilme şansına ve desteğine gerçekten sahip bir aday bulamamış olmaları da, iktidar mücadelesinin sertleşmesini önleyici bir etken olmuştur. Diğer yandan, ordunun eğiliminin de İnönü'nün yanında olması ve bu eğilimin gayet açık bir şekilde Başvekil'e ve Meclise yansıtılması elbette seçimi son derece kolaylaştıran bir etkeni. Nihayet son olarak Başvekil Bayar'ın bu çok önemli ve gergin dönemde, önce kendisinin aday olmasını kesinlikle reddederek, sonra Atatürk ile İnönü ara-

sındaki ilişkisini kopmamasına çalışarak ve İnönü'ye karşı olan siyasal girişimlere kesinlikle ve tamamen karşı durarak, İnönü'nün adaylığına destek olduğu vurgulanmalıdır. Bayar'ın bu tutumu, hem iktidar mücadelesinin sertleşmesini önleyici bir işlev görmüş, hem İnönü'ye karşı bir adayın çıkmasını önlemiş ve hem de İnönü'nün seçilmesini kolaylaştırmıştır.

CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de İstanbul'da (Dolmabahçe Sarayı'nda) ölmesi üzerine, Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Reisi A. Renda bir çağrı yayınlayarak 11 Kasım günü TBMM'ni yeni Cumhurbaşkanı seçimi için toplantıya çağırdı. 11 Kasım günü önce CHP Meclis Grubu toplantısı yapıldı. Bu toplantıya Bayar başkanlık etti. Bayar toplantıda yaptığı kısa konuşmada, Cumhurbaşkanı seçmek için partinin adayını belirlemek amacı ile gizli oyla ve bir aday adı ortaya atılmaksızın seçim yapılacağını açıkladı. CHP'nin Cumhurbaşkanı adayının bir isim ortaya atılmaksızın belirlenmesi olağanüstü önemi haizdi. Çünkü o zamana dek âdet, CHP Meclis Grubu toplantısında daha sonra TBMM'de seçilecek olanların, parti yönetiminin ortaya koyduğu isimlere ya da listelere göre belirlenmesiydi. Şimdi ise bir aday adı ortaya konulmuyor ve böylece seçiciler gerçekten serbest bir seçimle karşı karşıya bırakılıyorlardı. Buna bir de gizli oylama ekleniyordu. Dolayısıyla, CHP Meclis Grubu'ndaki bu seçimin uzun yıllardan beri CHP'de görülmeyen türden serbest bir seçim olduğu kabul edilmelidir. CHP Meclis Grubu toplantısında bulunan üyelerden 322'si İnönü için oy kullanırken, bir oy da Hikmet Bayur tarafından Celâl Bayar'a verildi. CHP Meclis Grubu toplantısını TBMM toplantısı izledi ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile 1. Ordu Komutanı Fahrettin Altay'ın da izlediği toplantıda, İnönü oybirliği ile Cumhurbaşkanlığına seçildi. Cumhurbaşkanı seçiminde İnönü TBMM'de bulunmamış seçimin tamamlanmasından sonra Meclise gelerek yemin etmiştir.

Atatürk'ten sonra İnönü'nün önemli ve sert bir iktidar mücadelesi olmaksızın Cumhurbaşkanlığına seçilmesi (yani, iktidara yeniden tırmanması), ülkede rejimin ve tek-parti sisteminin sarsıntıya uğramadan süreceğinin bir işareti olarak yorumlandı. Bu sırada Atatürk'ün ölümünden sonra ülkede yeni bir değişimin başlayacağı şeklinde beklentiler de vardı. «Tek Adam»ın kendi dinamizmi ile yaptığı düzeltim hareketlerinin kendisinden sonra da devam edip etmeyeceği sorulan en önemli soruydu. Örneğin, Latin harflerinin ve kadınlara tanınan seçme ve seçilme hakkının kaldırılacağı yolunda dö-

nemin basınında da bazı söylentiye dayalı haberler yayımlanıyordu. İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilir seçilmez, TBMM'de yaptığı konuşmada inkılapları savunması elbette tesadüf sayılmazdı.

Atatürk döneminin en uzun süre görevde kalmış Başvekili ile son Başvekili, İnönü ile Bayar, bu kez yeniden siyaset sahnesinde yan yana görünüyorlardı. İnönü, hükümetin yine Bayar tarafından kurulmasını istedi. Bayar da bu talebi yerine getirdi. Ancak yeni hükümette gözden kaçması mümkün olmayan çok önemli bazı değişiklikler yapıldı. Atatürk döneminin daimi hükümet üyeleri (eski Dahiliye Vekili) Şükrü Kaya ile (eski Hariciye Vekili) Tevfik Rüştü Aras bizzat İnönü'nün talebi üzerine yeni hükümette yer almamışlardı. Bunun nedeni ise basitti: Her iki politikacı da, İnönü'nün siyasal yaşamdan çekildiği sırada İnönü'ye karşı siyasal girişimlerde bulunmaktan çekinmemişlerdi. İktidara gelen İnönü siyasal rakiplerini tasfiye ediyordu. Kaya, sadece milletvekili olarak kaldı; Aras ise bir süre sonra Londra Büyükelçiliği'ne tayin edildi ve aktif siyasal hayattan ayrıldı. Bu atama bir hayli anlamlıydı, çünkü Aras İnönü'yü siyasal yaşamdan uzaklaştırmak amacı ile, onu Amerika Birleşik Devletleri'ne Büyükelçi olarak atamak için girişimlerde bulunmuştu. Kaya, aynı zamanda CHP Genel Sekreterliği görevinden de alınmış oluyor (çünkü, 1936 yılında alınmış karar gereğince Dahiliye Vekili aynı zamanda CHP Genel Sekreteri idi) ve partideki bu önemli görevini de koruyamıyordu. Bayar'ın kurduğu ilk hükümette görev almayan ve bir anlamda İnönü ile siyasal kader birliği yapmış olan Refik Saydam bu kez Dahiliye Vekili olmuştu. Saydam, aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olmaktadır.

İlk bakışta İnönü ile Bayar'ın yeni dönemde siyasal işbirliği içinde bulunmaları rejimin kesintisiz ve sarsıntısız işleyeceğinin güvencesi olarak görüldü. Ancak diğer yandan, İnönü ile Bayar'ın farklı görüşlere sahip olmaları, Bayar Hükümeti'nin «geçiş dönemi»ne tekabül ettiğini gösteriyordu.

İnönü'nün Bayar'ı hiç tereddüt etmeden Başvekil olarak ataması, hiç kuşkusuz, Bayar'ın Atatürk'ün hastalığı sırasında denk düşen siyasal gelişmelerde takındığı siyasal ve kişisel tutumdan ileri geliyordu.

«MİLLİ ŞEF» İSMET İNÖNÜ

Atatürk'ün ölümü ile sadece Cumhurbaşkanlığı değil, fakat aynı zamanda CHP Değişmez Genel Başkanlığı da boşalmıştı. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle ilk boşluk dolduruldu; ancak

CHP Genel Başkanı'nı seçmek için partinin olağanüstü kurultayını toplamak (tüzük gereği) zorunluydu. 26 Aralık'ta toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı sadece İnönü'yü CHP Değişmez Genel Başkanlığı'na seçmekle kalmadı, ama aynı zamanda «Ebedî Şef» sıfatı verilen Atatürk'ün yerine yaşayan önder olarak İnönü'ye de «Millî Şef» sıfatının verilmesine vesile oldu. Gerçi bu deyim kurultaydan önce de basında yer almaya başlamıştı, ama sıfatın resmi biçimde ve yaygın olarak kullanımı kurultaydan sonra oldu. İnönü'nün «Millî Şef» sıfatını almasının elbette bazı nedenleri vardı: Birinci neden, o dönemde adeta «moda» olan ve içte ve dışta prestijleri hayli yüksek, başarılı tek-partili «Şef Sistemleri»nin (Almanya'da Hitler-Führer, İtalya'da Mussolini-Duce ve İspanya'da Franco-Caudillo) etkisiydi. Fakat «Millî Şef» sıfatının alınmasında bu dış etken ancak ikincil derecede rol oynamıştır. Buna karşılık ikinci neden, yani iç politika gelişmeleri bu konuda temel önemdedir. Atatürk'ün ölümü ile bir iktidar boşluğunun meydana geldiği unutulmamalıdır. Gerçi İnönü'nün derhal ve ittifakla Cumhurbaşkanlığına seçilmesi sistemin devamı edeceğinin bir göstergesiydi. Ancak bazı değişiklikler olacağı da biliniyor ya da seziliyordu. İnönü'nün içte belki de uzun zamandır bu anı bekleyen muhalefete karşı (ancak muhalefetin benzeşmez bir grup olduğu düşünülmelidir), hem sistemin devamlılığını sağlamak ve hem de kendi düşüncüklerini uygulamak için güce ihtiyacı vardı. İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra hükümette yaptığı bazı küçük değişikliklerle otoritesini artırmayı başarmıştı. Bu kez de parti üzerinde otoritesini kurma yolunda önemli bir adım atıyordu. CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü, parti Genel Sekreteri Saydam olmuştu. Bu arada Değişmez Genel Başkan Vekilliği'ne de Bayar getirildi.

İnönü, Cumhurbaşkanlığına seçilişinden hemen sonra bir yandan hükümet ve parti üzerindeki otorite ve prestijini artırmaya çabalarken, diğer yandan da, Cumhuriyet döneminde değişik nedenlerle ve çeşitli zamanlarda mevcut yönetimle ve bizzat Atatürk ile olan anlaşmazlıkları sonucunda siyasal alanı tamamen terk etmek zorunda kalmış önemli ve önde gelen kişilerle yeniden ilişki kurmak ve uzlaşmak istiyordu. Bu uzlaşma arzusu temelde, Atatürk döneminde (dolayısıyla bizzat İnönü'ye karşı da) muhalefette kalmış ve kendilerini siyasal alanda herhangi bir biçimde temsil etme olanağından mahrum kişilerin (ve belki de grupların) bu yeni dönemde —hele bir geçiş döneminde— bu kez de yeni yönetime muhalefet edebilecekleri endişe ve kuşkusunda aranmalıdır. Önce Kâzım Karabekir, daha sonra Hüseyin Cahit Yalçın CHP İstanbul ve Çankırı milletvekilleri oldular. Benzer bir girişim sonucunda Fethi Okyar CHP

Bolu milletvekilliğine seçildi. Müstakil milletvekilleri Ali Fuat Cebesoy ile Refet Bele CHP üyeliğine kabul edildiler.

«Geçiş dönemi»nde aslında birbirinden farklı iki ana eğilim vardı; uzlaşmayı temel alan ve barışçı bir yaklaşımla siyasal yakınlaşmayı amaçlayan, böylece yeni yönetimle eski muhalefetin uzlaşılabilir bir noktada buluşmasını sağlayan eğilimdi ki, bu «İnönü'nün Barış Politikası»nı oluşturuyordu; ikinci ana eğilim ise tam aksi bir siyasal tutumu temel alıyordu. «Geçiş dönemi»nin bu ikinci siyasal tutumu, Atatürk'ün son döneminde (1937 yılı sonbaharı ile 1938 yılı sonbaharı arasında) Bayar'ın Başvekâleti sırasında, yani İnönü'nün iktidardan uzaklaştırıldığı dönemde var olan yönetimden hesap sormayı amaçlıyordu. Birinci tutumun tersine, saldırgan ve suçlayıcıydı; bir dönemin kamuoyu önünde gözönüne serilmesi ve hemen tüm faaliyetleriyle hesaplaşılmasıydı. Ama dikkat edilmesi gereken asıl nokta, bu iki temelden farklı politikanın aynı zamanda, birbiri ardına değil, fakat yan yana ve birbirini tamamlayıcı biçimde uygulanmış olduğudur.

Bu politikanın bir diğer ilginç yanı, Celâl Bayar'ın kurduğu ikinci hükümetin yine Bayar'ın başkanlık ettiği birinci hükümetin faaliyetlerini denetlemesi ve bu faaliyetlerden yeri geldikçe hesap sormasıydı. Bu olağan dışı tutumun nedenini, «geçiş dönemi»nin özelliğinde aramak yerinde olur. Bayar'ın ilk hükümetinin üzerine bu denli sert biçimde gidilmesi, yine bizzat Bayar'ın başında olduğu yeni hükümetin sağlam olmadığını, hatta geçici olduğunu göstermekteydi.

1938 yılının son ve 1939 yılının ilk günlerinde bazı siyasal içerikli yolsuzluk davaları Bayar Hükümeti'ndeki değişimi hızlandırdı. Önce İktisat Vekili Şakir Kesebir ve Maarif Vekili Saffet Arıkan görevlerinden istifa ettiler. Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp'ın istifası bunu izledi. Bayar Hükümeti'nin en önemli girişimi sayılabilecek olan Deniz Bank ile ilgili açılan soruşturma ve yargılama sırasında da, Bayar Hükümeti'nin prestiji bir hayli sarsıldı. Nihayet, CHP Parti Divanı toplantısında alınan TBMM seçimlerinin yenilenmesi kararı üzerine Bayar Hükümeti istifa etti. 25 Ocak 1939 tarihinde görevinden ayrılan Bayar'a hükümeti yeniden kurma görevi verilmedi; böylece «geçiş dönemi» büyük ölçüde tamamlanmış oldu.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TÜRKİYE

İnönü, Bayar'ın istifasından sonra yeni hükümeti kurmakla, bir yıl önce iktidardan ayrılırken kendisi ile kader birliği yapmış olan Refik Saydam'ı görevlendirdi. Saydam'ın, İnönü'nün Cumhurbaşkan-

nı seçilmesinden hemen sonra kurulan ikinci Bayar Hükümeti'nde Dahiliye Vekili olarak görev almış olması, yine bu sayede CHP Genel Sekreteri de olması, Saydam'ın siyasal yükselişini zaten gözler önüne sermişti. Ancak, bu atama ile Saydam İnönü ile kader birliği yapmış olmasının mükâfatını da gördü. Saydam Hükümeti'nde Bayar Hükümeti'ne nazaran önemli bir değişiklik yoktu. Ancak yeni hükümet ile Atatürk döneminde kurulan Bayar Hükümeti karşılaştırılacak olursa, bu kez Atatürk döneminde hükümete giren (Bayar dahil) altı vekilin son hükümete dahil olamadığı görülüyordu.

Saydam Hükümeti'nin kuruluşundan hemen sonra, İnönü, o zamana dek ikâmet ettiği kendi köşkünden (Pembe Köşk) Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne taşındı. Bu taşınma, İnönü'nün «Milli Şef» olarak otoritesini tam olarak sağladığını gösteren anlamlı ve simgesel bir olay olarak yorumlanabilir.

Yeni hükümetin ilk girişimi CHP ile hükümet arasında en son 1936 yılında kurulan ilişkileri yeniden düzenlemek oldu: Dahiliye Vekilinin aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olacağı yolundaki karar değiştirildi ve bunun sonucunda da parti Genel Sekreterliği'ne Ahmet Fikri Tuzer getirilirken, Saydam da CHP Genel Başkan Vekili oldu. İnönü'nün bu sırada yaptığı konuşmalar genellikle partiye yönelikti. İnönü, CHP'nin devletle olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmek ve partinin siyasal sistem içindeki konumunu yeniden ele almak gerektiğini bildiriyordu.

1939 yılının ilk günlerinde İş Bankası yönetiminde yapılan değişiklik dikkat çekiciydi. İş Bankası, Celâl Bayar'a siyasal destek sağlamıştı ve bu destek İş Bankası yönetimince sürdürülmekteydi. Öncelikle yeni seçim dolayısıyla, milletvekili olan İş Bankası İdare Meclisi üyeleri umumi heyet toplantısı sırasında istifa etmişler ve yeni bir İdare Heyeti seçilmişti. Banka Umum Müdürü Muammer Eriş istifa etmiş ve ardından İş Bankası yönetiminde önemli değişiklikler yapılmıştı. İş Bankası yönetiminde yapılan değişikliği, İnönü'nün İş Bankası ile yıllarca süren anlaşmazlıklarının ve çatışmalarının bir sonucu olarak kabul etmek yanlış olmaz.

26 Mart 1939 tarihinde yapılan genel seçim sonucunda Cumhurbaşkanı eski Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ile Fuat Bulca, Neşet Ömer İrdelp, Şükrü Kaya, Muhittin Baha Pars, Şakir Kesebir, Recep Zühtü Soyak ve Kılıç Ali gibi uzun dönemdir Meclis'te bulunan bazı kişiler yeni Meclise giremediler. Yeni dönemde TBMM'ye giremeyen kişilerden bazılarının zamanında İnönü'ye siyasal bakımdan karşı olan grupların içinde bulundukları ve bazılarının da İnönü'nün siyasal davalarında yer aldıkları belirtilmelidir. Genel seçimin anlamı, İnönü'nün hükümet ve partiden sonra Meclis'te de de-

netim ve otoritesini artırmış olması, tamamen kendi onayından geçmiş bir Meclis yaratmasıdır.

CHP 5. Büyük Kurultayı 29 Mayıs 1939'da Ankara'da toplandı. Kurultayda parti nizamnamesi ile ilgili olarak yapılan en önemli değişiklik, parti içinde Müstakil Grup kurulması yolunda alınan karar oldu. Buna göre: partili milletvekillerinden Kurultay tarafından seçilen 21 kişi Meclis'te bağımsız bir kimlik taşıyacaktı. CHP Meclis Grubu toplantılarına görüş bildirme ve oy kullanma hakkı olmaksızın katılacaklardı. Meclis toplantılarında ise, görüşlerini kendi grup kararları yönünde ifade ederek oylarını kullanacaklardı. Müstakil Grup'un başkanı CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü idi; Başkan Vekili ise, bizzat Değişmez Genel Başkan tarafından kendisini temsil eden bir vekil olarak atanmaktaydı.

Müstakil Grup'un, gerek parti gerekse hükümet üzerinde denetimin artırılması amacı ile kurulduğu anlaşıyor. Ancak bu organ nihayet tek-partili bir siyasal sistem içinde denetim görevi görmek zorundaydı. Nizamname hükümleri ile zaten dar bir çalışma alanı içine hapsedilmiş olan grubun çalışma mekanizmaları da yetersiz bırakılmıştı. Müstakil Grup üyeleri parti Meclis Grubu toplantılarına dinleyici olarak girebilmekte (zaten kendileri de CHP üyesiydiler), fakat parti için kesin kararın alındığı bu toplantıda görüş açıklayamamaktaydılar. Oysa Meclis toplantısında CHP'li milletvekilleri parti nizamnamesine göre grup kararı doğrultusunda oy kullanmak zorunda olduklarından Meclis toplantısında Müstakil Grup üyelerinin görüşleri ikna edici de olsa, bu oylama sonucu etkileyemiyordu. Sonuçta, Müstakil Grup üyelerinin uyarıları yalnızca Meclis zabıtlarına geçmekte, bir de kısmen basında yer almaktaydı. Fakat ne parti, ne hükümet, ne de Meclis üzerinde etkili bir denetimleri söz konusu olabiliyordu. Zaten Müstakil Grup'un asıl başkanı İnönü idi, yani İnönü bir yandan CHP'nin politikasını yönlendirmekte, diğer yandan da adeta bu politikanın ne ölçüde ve hangi noktalarının denetlenmesi gerektiğini saptamaktaydı. Yıllarca süren bu denemeden, hiçbir sonuç alınmadı. Hattâ tam tersine, Müstakil Grup bağımsız olmaktan çok CHP'li oldu. Faaliyeti süresince Müstakil Grup, hiçbir konuda hükümete karşı aleyhte ya da çekimser oy kullanmadı, her zaman hükümeti kayıtsız şartsız destekledi. Dönemin önde gelen CHP'li politikacıları daha sonra yayımladıkları anı kitaplarında, Müstakil Grup'un aslında CHP'nin gizli Meclis Grubu toplantılarında yapıldığı kadar dahi hükümeti ve bakanları eleştirmede, bundan açıkça kaçındığını yazmışlardır.

Kurultaydan bir ay sonra, CHP ile devlet arasındaki ilişkileri

zayıflatan yeni bir karar alındı: Buna göre, Valiler CHP İl Başkanlığı görevinden alındılar.

1939 yılı sonbaharında İnönü'nün «barış politikası»nın sürdüğü görülmüyordu: Rauf Orbay 22 Ekim'de yapılan ara seçimde CHP Kasta-monu milletvekili oldu.

İnönü döneminin en önemli siyasal girişimlerinden biri de, hiç kuşkusuz Köy Enstitüleri idi. Köy Enstitüleri girişiminin ardında yatan neden, çok kısa süre içinde çok sayıda öğretmen yetiştirmek ve kırsal kesimde ilköğretim sorununu, devlet bütçesine en düşük derecede yük getirerek çözmekti. Bunun için, kırsal kesimde köylülerin emeğine dayanılarak inşa edilecek öğretmen okullarında, yine köyden alınarak yetiştirilmiş çok sayıda köy kökenli öğretmen yetiştirilecekti. Köy kökenli oldukları için bu öğretmenlerin (kentte yetişenlerin aksine) köyle daha çabuk ve etkili biçimde bütünleşebilecekleri ve köy koşullarında daha verimli faaliyet gösterebilecekleri düşünülmüştü.

Köy Enstitüleri Kanunu TBMM'de hükümetin istediği biçimde kabul edildi (17 Nisan 1940) ama oylamaya katılmayan üyelerin de sayıca çokluğu dikkat çekiciydi. Bu da, Köy Enstitüleri'nin daha başlangıçta CHP içinde önemli bir «sessiz muhalefet» ile karşılaştığını göstermekteydi. Parti içi tartışma ve eleştirilerin yapılamadığı bir ortamda, yasaya muhalif tavır oylamaya katılmamakla gösterilmişti. Köy Enstitüleri Kanunu'nun «sessiz muhalefet»e karşı hızla ve hiç değiştirilmeksizin çıkarılabilmiş olması, biraz da sorunun yalnızca bir eğitim sorunu olarak görülmesinden ve yaratabileceği siyasal ve sosyal etkilerin düşünülmemiş olmasından, dolayısıyla da muhalefetin bu konuda diretmek için «sessiz» niteliğe bürünmesinden kaynaklanmıştı. Ancak elbette bu girişimi destekleyen ve ona hız veren dar bir kadro (İsmet İnönü, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Umum Müdürü İsmail Hakkı Tonguç) uygulamanın doğurabileceği sonuçların bilincindeydi. Yeni ve değişik bir eğitim anlayışı ile yitştirilen Köy Enstitüsü mezunu gençlerin, gittikleri yerlerde siyasal, sosyal ve kültürel önemli etkilere neden olacakları da daha işin başında düşünülmüştü.

Bu dönemde kırsal alanda kültürel bir hareket olarak (Halkevlerinin yanı sıra uygulamaya konulan) Halk Odaları ile Köy Enstitüleri bir arada düşünüldüğünde, tablo anlamlı hale gelmektedir. İnönü, savaş yılları boyunca Köy Enstitüleri'nin ve öğrencilerinin sayısının artması için baskıda bulunmuştu. Amacı, köy öğretmenlerinin yanında ikiyüz bin tarımcı öğretmen yetiştirmekti. Kırsal kesimde Halk Odaları aracılığı ile halkın kültürel seviyesini yükseltmek, Köy Enstitüleri ile de çok sayıda yetişmiş ve köy yaşamını ta-

niyan ve köye önderlik edebilecek, CHP'nin ilerideki bazı atılımlarını savunabilecek ve bu konuda yol gösterebilecek genç öğretmenler yetiştirmek, —daha savaş yıllarında planlanmakta olan— bir toprak reformuna destek olacak bir kitleyi ve önderlerini oluşturabilirdi. İnönü'nün ısrarlarının buna dayandığı ve uygun bir zamanda yapılacak toprak reformunun destek ve temellerinin oluşturulmak istendiği anlaşıyor.

Savaş yıllarında (1939-1945) Enstitü sayısı yirmiye çıktı, 1949 yılında ise ülkedeki Köy Enstitüsü sayısı yirmibir olmuştu. 1940'lı yılların sonunda yirmibeşbin civarında Enstitü mezunu öğretmen yetiştirildi. Köy Enstitüleri girişimi savaştan sonra tamamen durdu ve bir durgunluk döneminden sonra da sessizce ortadan kalktı.

Köy Enstitüleri, esasen tek-parti dönemi koşullarında oluşturulmuş ve bu dönemin süreceği düşüncesi ile uygulanmış bir deneydi. Amaç, tek-parti döneminde kırsal kesimde yeni atılımlar için bir destek ve öncü kadro yetiştirebilmektir. Ancak uygulama yine köylülere yüklenmişti. Okullar ve diğer yapılar yöre halkınca karşılanıyordu ve bunun bir angarya olarak görülmemesi mümkün değildi. Dolayısıyla atılımın hedefi olan köylüler, atılımın yükünü çekmeleri nedeniyle, Köy Enstitüleri'ne temelde karşı düşmüşlerdi ve onu hiçbir şekilde desteklemiyorlardı. Girişimin bu denli hızlı ve sessiz biçimde durması da bu destek yokluğunu göstermektedir. Yönetici kadro daha sonra hem parti içi ve hem de parti dışı muhalefete karşı koyabilecek güç bulamamıştır. Böylece aslında dar bir kadroya dayanan girişim, tek-parti dönemi dışındaki koşullarda ilerleme olanağını yitirmiştir. Köy Enstitüleri, dönem içindeki önemli atılımlardan biri olarak, yarattığı etkiler de göz önüne alındığında, aslında başlangıç aşamasında kalmış bir girişim olmuştur. Girişimin siyasal ve sosyal etkilerinin daha yakından anlaşılması, «sessiz muhalefet»in farklı koşullar altında kesin bir tutum alması sonucunu yaratacaktır.

Refik Saydam'ın ani ölümü üzerine o zamana dek Hariciye Vekili olan Şükrü Saraçoğlu, 9 Temmuz 1942 tarihinde Başvekilliğe atandı. Saraçoğlu, kısa bir süre sonra CHP Genel Başkan Vekilliği görevini de üzerine aldı.

Saraçoğlu Hükümeti döneminde kabul edilen önemli yasaların başında, Mebus Seçimi Kanunu gelir. Bu yasanın özelliği, Cumhuriyet tarihinde kabul edilmiş bütünsellik taşıyan ilk seçim yasası olmasıdır. Bu zamana kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık yirmi yıl boyunca tüm seçimler 20 Temmuz 1324 (1908) tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı ile bu geçici yasanın daha sonraki yıl-

larda değiştirilmiş biçimlerine göre yapılmıştı. Yasa, seçimlerin yine iki dereceli olmasını hükme bağlıyordu.

Savaş Yıllarında Ekonomik Sorunlar

Savaş nedeni ile ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara çözüm bulunması zorunluluğu, yönetimin önünde duruyordu. Bu amaçla, 1940 yılının ilk günlerinde Milli Korunma Kanunu kabul edildi. Yasa, hükümete ekonomiyi yeniden düzenlemek amacıyla o zamana dek görülmemiş ölçüde geniş yetkiler ve olanaklar veriyordu. Devletin ekonomiye müdahale olanakları genişliyor, buna karşılık özel girişim adeta tamamen devletin vesayeti altına giriyordu. Gerçi özel girişimin bir zarara uğramaması için yasada bazı gerekli önlemler alınmış gibi görünüyordu, fakat söz konusu maddeler öyle muğlak kavramlarla örülmüştü ki, bu tür desteklerin ve önlemlerin ne ölçüde uygulanacağını ancak zaman gösterecekti. Önemli olan yasa olduğu kadar, yasanın uygulamasıydı da.

Milli Korunma Kanunu uygulaması, Saydam Hükümeti döneminde fiyatların nispeten az yükselmesine katkıda bulunmuşsa da, ekonomik sorunların geniş yığınların günlük yaşamını etkilemesini önleyememiştir. Genel bir enflasyon ortamında, mal yokluğuna dayalı bir karaborsa, karaborsaya dayalı bir spekülasyon olanağı dönemin ekonomik hayatına ilişkin tabloyu sergiler.

Saraçoğlu Hükümeti döneminde, Saydam Hükümeti döneminde alınan önlemlerden vazgeçildi. Ekonomi ve fiyatlar üzerindeki devlet müdahale ve denetimi bir ölçüde kaldırıldı. Bununla amaçlanan, fiyatların bir miktar artması pahasına da olsa, mal yokluğunun ve karaborsanın önüne geçilmesiydi. Ama alınan önlemler bunu gerçekleştirmekten uzak kaldı. Fiyatlar hiç beklenmedik ölçüde yükselirken, karaborsa olduğu gibi devam etti.

Savaş yıllarında büyük kazançlar sağlayanlar da vardı. Gelir dağılımının yeniden düzenlenmesi, sosyal adaletin sağlanması ve yüksek kazanç sahibi olanlardan vergi alınabilmesi için yeni önlemler düşünüldü. Buna göre, kentlerdeki «savaş zenginleri»nden Varlık Vergisi, kırsal kesimdeki «savaş zenginleri»nden ise Toprak Mahsulleri Vergisi alınacaktı.

Varlık Vergisi Kanunu, 1943 yılının ilk günlerinde TBMM'de kabul edildi. Varlık Vergisi Kanunu, savaşın başından itibaren geçen zamanda elde edilen servet ve kazançlara —hatta bir ölçüde müsadere görüntüsü altında— hükümet tarafından el konulmasına olanak veren bir düzenlemeydi. Gerçi yasa, bütün «savaş zenginleri»nin vergilendirilmesini öngörmüştü, ama uygulama daha değişik oldu.

Yasaya göre, servet ve kazanç sahiplerinden servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere olağanüstü bir vergi (Varlık Vergisi) alınacaktı. Yine yasaya göre, kurulacak olan takdir komisyonları, yükümlülere ve vergi miktarını saptayacaktı. Ancak komisyonların saptayacağı vergi miktarına itiraz olanağı tanınmamıştı. Uygulamada Müslüman-Türklere hoşgörü gösterilirken, ekonomide önemli rolleri olan gayri müslim azınlıklara katı davranıldı ve bu grubun Varlık Vergisi miktarı olağanüstü derecede yüksek tutuldu. Diğer yandan, komisyonların vergi yükümlülerini saptamasında da, vergi miktarını belirlemede de, siyasal etki ve nüfuzun, kişisel ilişkilerin önemli rolü oldu. Varlık Vergisi tahakkukunun % 60-65'inin ve verginin toplam tahsilatının % 55'inin gayri müslim azınlıklara ait olduğu belirtilmelidir. Böylece savaş yılları içinde gayri müslim azınlık sermayesinin çok uygun koşullarda Müslüman-Türk sermayesine aktarılması mümkün olabilmektedir.

Kırsal alanda biriken servetin yeniden geri alınması için düşünülen Toprak Mahsulleri Vergisi ise, büyük ölçüde, eski aşar vergisinin bir benzeri olarak uygulamaya konuldu. Amaç, ziraat gelirlerinin vergilendirilmesiydi.

Savaşın Sonuna Doğru Önemli Siyasal Gelişmeler

Savaş yıllarında yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılar başında da yer alıyor ve yönetim ekonomik konularda sık sık eleştiriliyordu. Ekonomik, sosyal, hatta sağlık alanında karşılaşılan sıkıntı ve sorunların çözümünde yönetimce alınan önlemlerin yetersiz kalışı ve başarılı olamaması, dönemin basın organlarında yer alan en sık haber konularıydı. Ancak 1943 yılının yaz aylarında yönetime karşı eleştireci tutumları ile tanınan Tan ve Vatan gazetelerinde o dönemde basın organlarında pek rastlanmayan türden yazı ve haberler görülmeye başlandı. Bunlar «demokrasi» ve «faşizm»e ilişkin yazılardı. Diğer yandan, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde görevli bazı öğretim üyeleri tarafından (Pertev Naili Boratav, Adnan Cemgil, Behice Boran) yayımlanmaya başlanan Adımlar dergisi de dönemin aydın grupları arasında dikkati çekmişti. Daha önce yayımlanmaya başlanan Yurt ve Dünya dergisi ise çıkışından sonra uzun bir süre sanat ve edebiyat dergisi olarak kalmışsa da, yine bu sırada dergide «ırkçılık-faşizm» ve «demokrasi-özgürlük» gibi konulara yer verilmeğe başlanmıştı.

1943 yılı bitmek üzere iken, başında ilginç bir haber dikkati çekiyordu. Varlık Vergisi Kanunu'nun tasfiyesine az bir zaman kala, CHP Meclis Grubu'nda Varlık Vergisi hakkında Celâl Bayar tarafın-

dan verilmiş bir önerge görüşülmüştü. Grupta Bayar vergi hakkında bir konuşma yapmış ve ardından bu konuşma Maliye Vekili Fuat Ağralı tarafından yanıtlanmıştı. Bu haber birkaç yönden önem taşıyordu. Bir kere, haber CHP resmî grup tebliği açıklaması olduğu için bir söylentiye dayanmıyordu. İkincisi, Varlık Vergisi, tasfiyesine az bir süre kala parti grubunda tartışılmıştı. Bu, verginin parti içinde de hoşnutsuzluk yarattığını gösteriyordu. Ancak asıl önemli olan nokta, önergenin kendisinden çok, önergenin bizzat Bayar tarafından verilmiş olmasıydı.

Bayar, 1939 yılı başında Başvekillikten ayrıldıktan sonra yönetimde (CHP ve TBMM içinde) görev almamış, yalnızca 6. ve 7. dönem TBMM'de İzmir milletvekili olarak bulunmuştur. Bayar'ın bu sırada ne partide ne de Meclis'te faal bir rol oynadığı, Meclis toplantılarına ve Meclis'te yapılan oylamalara düzenli ve sürekli biçimde katılmadığı görülmüyordu. Bayar'ın yönetime karşı eleştirici bir tutum içinde olduğu da anlaşıyordu. Bu dönemde Bayar'ın TBMM toplantılarında (ve muhtemelen parti grup toplantılarında) hiç söz almadığı biliniyordu. Bütün bunlar dikkate alındığı takdirde, Bayar'ın CHP Meclis Grubu'nda Varlık Vergisi hakkında yaptığı konuşmanın anlamı ve önemi kendiliğinden anlaşılır.

Bayar, Saraçoğlu Hükümeti'nin daha ilk günlerinde, Çankaya Köşkü'ne davet edildi ve kendisine bizzat İnönü tarafından işbirliği önerildi. Nitekim birkaç gün sonra Saraçoğlu Bayar'ı davet ederek, kendisine CHP Meclis Grubu Reis Vekilliği'ni önerdi. Bayar, bunu kabul etmemekle birlikte, kendisi ile görüşen —ve önerinin kaynağı olduğu da anlaşılan— Refik Şevket İnçe'ye, bunun yerine Müstakil Grup Başkanlığı'nı kabul edeceğini açıkladı. Ancak Bayar'ın bu karşı önerisi bir sonuca ulaşamadı ve Bayar bir süre sonra İnönü'ye öneriyi kabul edemeyeceğini açıkladı.

Yine bu sıralarda Bayar adına Vatan gazetesinde rastlanıyor. Ahmet Emin Yalman'ın Atatürk'ün son zamanları hakkında Bayar ile yaptığı röportaj yıl sonuna doğru Vatan gazetesinde yayımlandı. Bununla birlikte, bu istisnai örnek dışında Bayar adına basında hiç rastlanmıyordu.

1944 yılı, basında değişen havayı yansıtmaması bakımından önemli ve dikkate değerdir: Yılın başından sonuna doğru ilerledikçe, basında yönetim hakkındaki eleştiri ve görüşler yaygınlaşacak, konu bakımından o zamana dek istisnai kalmış alanlardaki yazılar gittikçe daha sık görülecektir. Basında yönetim hakkındaki eleştiriler daha çok ekonomik sorunlar üzerinedir. Ekonomik ve sosyal sıkıntıların artık saklanamayacak boyutlara ulaştığı görülmekteydi. Siyasal sistem ise henüz hiçbir şekilde eleştirilmiyordu.

Diğer yandan, Tan ve Vatan gazetelerinde yönetimce izlenen dış politika üstü örtülü biçimde eleştiri konusu yapılmıyordu. Müttefiklerin savaşı yakın bir zamanda kazanacakları belirtilmek suretiyle, müttefik zaferinin aynı zamanda demokrasinin zaferi olacağı ve bunun sonuçlarının mutlaka bütün dünyada ve tabii bu arada Türkiye'de de görüleceği vurgulanıyordu.

1944 yılının Mart ayında CHP Meclis Grubu'nda Saraçoğlu Hükümeti için yapılan güven oylamasında, hükümete 251'e karşı 57 red oyu verildi. Hiç kuşkusuz, o zamana değin CHP Meclis Grubu'nda yapılan oylamalarda bazen red oyu verildiği de biliniyordu; ama bu kez oylamanın önemi hem gizli yapılmasında, hem de 57 gibi yüksek sayıda güvensizlik oyunun verilmesindeydi. Ancak olayın asıl önemi yine de bir başka noktada toplanıyordu: O zamana dek Ulus gazetesinde yayımlanan CHP Meclis Grubu resmî tebliğlerinde, görüşmelerde ele alınan konuların özeti verilmekte, tartışmalar hiç yer almamakta, sonuçta tüm kararların üyelerin ittifakı ile alındığı belirtilmekte iken (yani, CHP Meclis Grubu toplantıları hakkında son derece kuru, kısa resmî bir tebliğ ile parti içi görüşmeler hem basına, dolayısıyla hem de kamuoyuna kapalı tutulmakta iken), ilk kez grup toplantısındaki tartışmalar ve hükümet için yapılan güven oylamasında kullanılan red ve kabul oyları resmî bir tebliğ biçiminde yayımlanmakta ve bu suretle siyasal gelişmelerden basın ve kamuoyu haberdar edilmekteydi: Resmî açıklama, basında önemi deşhal anlaşılacak yorumlandı. Siyasal gelişmeler ile yakından ilgili çevreler bu gelişmenin üzerinde önemle ve dikkatle durdular.

1944 yılı bütçesinin TBMM'deki görüşmeleri de yeni siyasal gelişmelerin istikametini göstermesi açısından çok dikkat çekiciydi: Uzun yıllardan sonra Bayar da bütçe görüşmelerinin tartışılmasında söz almış ve yaptığı konuşmada, eleştirilerine alacağı yanıtı göre, bütçe oylamasında vereceği oyun rengini saptayacağını açıklamıştı. Oylamada Bayar bütçeye red oyu verdi. TBMM'deki oylamalarda bu o kadar alışılmamış bir durumdu ki, TBMM Zabıt Ceridesi'nde oylama sonuçlarının verildiği ek cetvelde, bu oylamada red oyu kullanılmış olduğunun belirtilmediği görülmektedir. Oysa oylamada kimin ne oyu kullandığını gösteren listede ise, red oyunun sahibi olarak Bayar'ın ismi okunmaktadır. Bayar'ın tek başına verdiği bu red oyu, aynı zamanda hükümete güvensizlik oyu olarak kabul edilmiştir.

Mayıs ayı içindeki en önemli siyasal gelişme ise, «İrkçilik-Türancılık» davası oldu. Savaş yıllarında Almanya ile işbirliği yapılmasını talep eden ve bu amaçla geniş bir yayın, propaganda faaliyeti sürdüren, Almanya ile yakın ilişkiler içinde olan bir grup Turancı, Almanya'nın yenilgiye uğrayacağı kesinlikle belli olduktan sonra,

hükümete karşı komplo kurdukları ve hükümeti devirerek iktidara geçmeye çalıştıkları iddiası ile tutuklandı. Yayın organları da kapatıldı. Diğer yandan, **Adımlar, Yurt ve Dünya, Yürüyüş, Barış Dünya** dergileri de kapatıldı. Nihayet Ağustos ayında **Tan** ve Eylül ayı sonunda da **Vatan** gazetesi kapatıldı. Böylece basında yönetime karşı oluşmakta olan muhalefet büyük ölçüde tasfiye edilmiş olmaktaydı.

«Millî Şef» Döneminin Sonu

CHP'nin 1938 yılı sonunda toplanan Üsnomal Büyük Kurultayı'nda İsmet İnönü'ye verilen «Millî Şef» ve «Değişmez Genel Başkan» ünvanları, aradan yaklaşık sekiz yıl geçtikten sonra, yepyeni koşullar altında 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı'nda kaldırıldı. Bu anlamda, Türkiye'de «Millî Şef» döneminin biçimsel olarak 1946 yılı ilkbaharında sona erdiği söylenebilir. Ancak tarihte genel bir süreklilik olduğu ve bir dönemin, alınan resmî ve biçimsel bir kararla derhal sona eremeyeceği gerçeği gözönüne alınırsa, Türkiye'de «Millî Şef»liğin ancak süreç içinde tedricen ortadan kalktığını vurgulamak yerinde olacaktır.

Ülkenin yeni siyasal gelişmeleri bu yeni «geçiş dönemi» ile yakından bağlantılıdır. Geçişin 1945 yılı başlarında başladığını, önce yavaş ve daha sonra hızla ilerleyerek, bir bakıma tek-parti yönetiminin sonunu kesin olarak belirleyen 1950 yılına dek sürdüğünü belirtmek gerekiyor. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1938-1945 arası dönemi «Tek Partili Millî Şeflik Rejimi» ve 1945-1950 arası dönemi de «Millî Şefli Çok Partili Rejim» olarak tanımlarken, herhalde bu görüşü yansıtmak istemektedir.

Türkiye'de «Millî Şef» dönemi 1945 yılı başlarından itibaren tedrici olarak sona ermeye başladı.

Uluslararası politikada beliren yeni güç dengesi, Türkiye'nin yalnızca dış politikasını değil, fakat iç politikasını da yakından etkiliyordu. Elbette müttefiklerin zaferi, otoriter tek-partili rejimlere karşı liberal-demokrasinin zaferini simgelemekteydi. Artık Avrupa'da müttefik ordularının da yardımı ile çok-partili ve serbest seçim esasına dayalı liberal-demokrasiler kurulacaktı. Batı ittifakı içinde yer almak isteyen bir ülkenin de bu önemli siyasal gelişmelerin tamamen dışında kalması elbette düşünülemezdi.

1945 yılından itibaren Türkiye'de iç politika gelişmeleri gözle görülür oranda hızlandı: San Fransisko Konferansı öncesinde, 1944 yılı sonbaharında kapatılmış olan ve yönetime karşı muhalefetleri ile tanınmış **Tan, Vatan ve Tasviri Efkâr** gazetelerine 22 Mart'ta yeni-

den yayınlanmaları için izin verildi; bu izin, hiç olmazsa, basına karşı daha liberal bir tutumu yansıtıyordu. Ancak söz konusu iznin hemen konferans öncesinde verilmesi dikkat çekiciydi. Burada vurgulanması gereken bir başka ilginç nokta da, San Fransisko Konferansı'na katılan Türk heyetinin burada, ülkede yakında çok-partili siyasal hayata geçileceği yolunda görüş bildirmesidir.

TBMM'de de ilginç gelişmeler oluyordu: 1945 yılının Ocak ayında Şirketi Hayriye'nin devletçe satın alınması hakkında Meclis'te yapılan görüşmeler ve tartışmalar ne kadar önemli ise, yasaya 248 kabul oyuna karşılık 171 üyenin bulunmadığı toplantıda 7 red oyu verilmesi de o oranda dikkate değerdi. Red oyu sahipleri, Arif Çubukçu, Ali Rıza Erem, İzzet Arıkan, Muhtar Berker, Münir Birsell, Recep Peker ve Hazım Atif Kuyucak'tı. Bu yedi red oyu, aslında bir dönemin sonunun başladığını gösteren önemli bir dönüm noktasıydı. Gerçi daha önce de red oyu verildiği görülmüştü. Bu, Celâl Bayar'ın 1944 yılı bütçesine karşı kullandığı red oyuydu; ancak bu red oyu o dönemde bir işaret olmanın ötesinde bir anlam taşımamış ve gereken yankıyı da bulamamıştı. Recep Peker'in red oyu, aslında iki yönden anlamlıydı; birincisi, o zamana değin savunduğu devletçilik ilkesinden ayrıldığını göstermekteydi; ikincisi de, Saraçoğlu Hükümeti'ne karşı olan açık tutumunu yansıtıyordu.

Benzer yönde bazı gelişmeler CHP Meclis Grubu'nda da olmaktadır.

Gerek basında, gerekse parti ve Meclis içinde gelişen ve aralarında belli bir ilişki de bulunan bir muhalefet akımının belirginleştiği yönetimin ise, yeni gelişmelerin denetimi dışına çıkmasına karşı tedirgin olduğu görülmüyordu. Bununla birlikte, ülkede artık yeni bir havanın egemen olmaya başladığı da anlaşılmaktaydı. Bu hava İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında da kendini gösteriyordu. İnönü —daha sonra çok-partili hayata geçiş sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilecek olan —bu önemli konuşmasında; «memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir» demekteydi.

Faik Ahmet Barutçu, anılarında, İnönü'nün, 19 Mayıs konuşmasından hemen sonra Çankaya'da verilen bir davette; demokratik yönetimi yerleştirme amacından açıkça söz ettiğini belirtiyor. İnönü; tek-parti döneminde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Fırka denemelerinde partilerin kapatılmalarının birer hata olduğunu, bu hatanın hem kendisine ve hem de Atatürk'e ait olduğunu açıklamıştı. İnönü'nün 1945 yılının ilkbahar aylarında, ileride bir muhalefet partisinin kurulmasını düşündüğü ve bunun için de CHP içindeki diğer yöneticileri ikna etmeye çalıştığı anlaşıyor.

Bu sırada başlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri, TBMM'deki tartışmalarda bir ton değişikliğinden de öteye farklılık olduğunu gösterdi. Ancak yasa, 345 üyenin bulunduğu son oturumda 345 oy (yani ittifakla) kabul edildi. Bununla birlikte, bu önemli yasa tasarısının tartışılması sırasında, gerek CHP, gerekse Meclis içinde önemli bir muhalefet akımının oluştuğu ve kendisini belirgin biçimde hissettirdiği açığa çıktı.

Daha Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri sırasında, 1945 yılı Bütçe Kanunu da TBMM'ye sunulmuş ve yasa hakkında önemli tartışmalar olmuştu. Örneğin Hikmet Bayur —ki, bu sırada gerek CHP, gerekse Meclis içindeki muhalefet akımının önde gelen isimlerinden biriydi— hükümetin ekonomik alandaki yetersizliklerini hayli sert biçimde eleştirmişti.

Adnan Menderes daha ılımlı eleştirilerde bulunarak, malî durum hakkında iyimser olmadığını ve bu durumun savaştan sonra gerçekleşecek ekonomik hamle gücünü azaltacağını belirtmekteydi. Emin Sazak da yaptığı konuşmada bazı eleştirilerde bulunuyor ve Refik Koraltan, bu konuşmalardan sonra, «şimdiye kadar gerçekleştire cırlıçılak ortaya koyduktan sonra, bu bütçenin tatbikini hangi heyete emanet edeceğiz?» diye soruyordu. Burada, hükümete ve daha genel anlamda yönetime karşı ciddi eleştirilerde bulunan Meclis üyelerinin, ileride muhalefet partisinin kurulmasında öncülük edecek milletvekilleri olduklarına dikkat edilmelidir. Eleştiriler bizzat Başvekil Saraçoğlu tarafından ve sert biçimde yanıtlandı. Bütçe için yapılan oylama sonunda, 77 üyenin bulunmadığı toplantıda 368 kabul kabul oyuna karşı, 5 red oyu kullanıldı. Red oyu verenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Celâl Bayar ve Emin Sazak'tı. Böylece daha 1945 yılının Mayıs ayında (gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve gerekse Bütçe Kanunu görüşmeleri dolayısıyla) parti içi muhalefet San Fransisko Konferansı sırasında belirgin bir anlam kazanmış oldu.

Bütçe oylamasından hemen sonra, Başvekil Saraçoğlu, hükümete güvensizlik gösterenlere karşı son derece sert bir konuşma yaptı ve hemen ardından hükümet için güven oylamasına geçildi. Bu kez de, 84 üyenin bulunmadığı toplantıda 359 güven oyuna karşı 7 güvensizlik oyu kullanıldı. Hükümete güven oyu vermeyenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Emin Sazak, Hikmet Bayur ve Recep Peker'di.

Eleştiriler karşısında hükümette değişiklik yapıldı ve 31 Mayıs'ta Ticaret Vekili Celâl Sait Siren'in yerine Raif Karadeniz getirildi. Bu atama, hükümetin parti grubunda ve Meclis'te yapılan eleştirileri dikkate aldığına bir göstergesi olarak yorumlandı.

Aynı gün, CHP içinde önemli bir değişiklik yapıldı; CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal görevinden ayrıldı ve yerine vekâleten Nafi Atıf Kansu getirildi. Bu atama, CHP içinde önemli bir yönetim değişikliği anlamına geliyordu; aynı zamanda parti içinde liberalleşme eğilimine aykırı bir tutuma sahip olduğu bilinen Esendal'ın da tam bu sırada görevden ayrılması anlamlıydı.

Meclis'te ve partide meydana gelen yeni gelişmelerden ve İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasından güç alan parti içi muhalefet, uzun zamandır süren, fakat büyük bir ihtimalle 1945 yılının kış aylarında ortak bir hareket haline gelen grup çalışması sonunda; 7 Haziran'da CHP Meclis Grup Başkanlığı'na, «Dörtlü Takrir» olarak bilinen ve altında Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan'ın imzaları bulunan, genel olarak ülkede ve partide siyasal liberalleşme talep eden bir önerge verdi. Önergede; bütün dünyanın demokrasi yolunda hızla ilerlediği belirtilmekte ve Türkiye'nin de bu akımdan ayrı kalamayacağı vurgulanmaktaydı. Önerge, daha çok parti içinde serbest ve özgür tartışma olanağı yaratmaya yönelik bir amaç taşıyordu. Bunun yanında tüm ülkede siyasal liberalleşme gereği de açıklanmaktaydı.

CHP içinde güçlü bir muhalefet akımı yaratmak ve bu sayede parti içinde bir yönetim değişikliğini gündeme geçirmek, CHP içindeki muhalefetin bu sıralardaki temel amacı olarak görülüyor. Önerge İnönü'nün de talebi ile reddedildi. Ancak bu red, daha çok parti içi muhalefetin, partiden ayrılarak yeni bir muhalefet partisi kurmasını sağlama amacına yönelik bir taktik (manevra) olarak yorumlandı. 1945 yılının ilkbahar ve yaz aylarında meydana gelen siyasal liberalleşme eğilimi, parti içinde ancak bir ölçüde sürmekteydi.

Sonbahar aylarında muhalefet yeni siyasal gelişmelerle karşı karşıya kaldı: Temmuz ayında kurulan ve Türk Siyasal Hayatında bu dönemde kurulan ilk muhalefet partisi olmaktan öteye bir anlam taşımayan Millî Kalkınma Partisi (MKP) Türkiye'de tek-parti döneminin artık resmen sona erdiğini gösteriyordu. Bununla birlikte bu parti ne iktidar, ne de muhalefet tarafından ciddiye alındı.

Bu dönemde CHP içindeki muhalefet akımı daha çok ciddiye alınıyordu ve gelecekte de bir muhalefet partisinin CHP içinden koparak kurulacağı kanısı yaygındı. Özellikle İnönü, yeni kurulacak muhalefet partisinin mutlaka o sırada CHP ve Meclis içinde muhalefette bulunan eski siyasal kadrolar arasından çıkmasını istiyor; bu konuda ısrarlı bir politika izliyor, muhalefetin partiden ayrılarak yeni bir parti kurmasını teşvik ediyordu. Öte yandan, CHP içinde bir liberalleşme olanağı olmadığının gösterilmesi de (Dörtlü Takrir'in reddi) bu teşvik önlemleri arasında sayılabilir. Oysa muhalefet bu

sırada yeni bir parti kurma konusunda henüz kesin bir karara varmış sayılmazdı; yeni muhalefet partisinin kurulması «Dörtlülük»ün reddinden aylar sonra olduğuna göre, bu konuda karar olayların gelişimi içinde ve sonbahar aylarında tedricen alınmış olmalıdır.

Parti içindeki tartışmaların sertleşmesi sonucunda basında da, muhalefet sertleşti. **Vatan** ve **Tan**, aynı zamanda, uluslararası politikada demokratik havanın egemenliğini vurgulamakta, Batılı müttefiklerin yanında yer alabilmek için siyasal liberalleşmenin gerekli olduğunu belirtmekteydiler. Elbette, bu sırada uluslararası ortamdaki yeni gelişmeler iç politikada liberalleşme yönünde etkili oluyordu: 26 Haziran'da Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalaması ve 15 Ağustos'ta TBMM'nin antlaşmayı onaylaması; bu arada Potsdam Konferansı'nda müttefikler arasında çelişkilerin ortaya çıkması ve Türk-Sovyet ilişkilerinin kopma noktasında olduğu bir sırada Türk-Amerikan ilişkilerinin gözle görülür biçimde gelişmesi, iç politikada etkileri olan önemli konulardı.

Türkiye'de 1945 yılında bir kez daha siyasal muhalefete izin veriliyordu; bu kararın 1945 yılında alınması ise değişik nedenlerden kaynaklanmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın müttefiklerin, yani demokrasi cephesinin zaferi ile sonuçlanması, tüm dünyada tek-partili diktatörlük yönetimine dayanan siyasal sistemlerin gözden düşmesi ve serbest seçime dayanan liberal-demokrasilerin canlanması ile tamamlanıyordu. Ayrıca Batılı müttefiklerin yanında yer almak isteyen ülkeler (ki, Türkiye bu ülkelerin arasında ilk sırada yer alıyordu) kendi sistemlerini bu açıdan yeniden gözden geçirmek zorundaydılar. Bu, bir anlamda, savaş sonrasından günümüze dek süren «demokrasi patlaması»ydı. Siyasal liberalleşme eğilimini destekleyen ve ona uygun olan uluslararası ortam elbette Türkiye'yi de (hem iktidarı, hem de muhalefeti) etkiliyordu. İktidarı, siyasal liberalleşme eğilimine zorlanmakta, muhalefete ise destek olmaktaydı. Yani uluslararası ortam siyasal liberalleşme açısından olumlu ve destek verici, hattâ bir ölçüde de zorlayıcıydı.

Ancak bu ortam; Türkiye'nin 1945 yılında tek-parti dönemini kapatıp, siyasal muhalefete yeniden izin vermesini tek başına açıklayamaz. Bu sırada Türk-Sovyet ilişkilerinde artık bir kopma değil, hattâ bir «savaş havası» egemendi. Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye kendisine Batı ittifakı içinde yer arıyordu.

Genellikle ortaya atılan ve CHP tarafından da kabul edilen görüşe göre; İsmet İnönü'nün siyasal muhalefete izin vermesi düşüncesi aslında savaştan önce, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra ger-

çekleşebilirdi, fakat yakında çıkması büyük olasılık olan İkinci Dünya Savaşı nedeni ile bu düşüncenin uygulanması gerçekleşmemişti. Oysa savaştan hemen sonra bu girişim gerçekleşecekti. Ancak «Millî Şef» döneminin siyasal gelişmeleri, bu savı, doğrulayıcı tarihsel olgulardan yoksun bırakmaktadır.

1945 yılında Avrupa savaşının bitmesi Türkiye açısından fazla önem taşımıyordu, çünkü Türkiye 1945 yılında savaşa yine çok yakındı.

Bu koşullar altında, o zamana dek bir savaş tehdidine karşı otoritenin tek elde toplanmasını isteyen ve siyasal muhalefete izin vermeyen yönetim kadrolarının; yine bir saldırı tehdidine karşı bu kez aksi yönde karar almaları beklenmemelidir.

Sovyet tehdidinin doğurduğu koşullar altında Batı ittifakında yer almak isteyen Türkiye'nin bir rejim değişikliğine gidecek ölçüde zor ve baskı altında kalması da mümkün değildi. Çünkü, yine savaş yıllarında Mihver yanlısı bir dış politika izleyen İberik yarımadasının iki devleti, İspanya ve Portekiz, Batılı devletler olarak bir rejim değişikliğine gitmemişler ve Portekiz'de Salazar, İspanya'da Franko diktatörlüğü yakın zamanlara dek sürebilmiştir. Dolayısıyla da, savaş sonrası «demokrasi patlaması»ndan hiç etkilenmeyen Avrupa devletleri olduğu unutulmamalıdır.

Yönetim ise, Batı ittifakı içinde yer alabilmek için iç politikada bir rejim değişikliğine gitmek zorunda olduğunu düşünüyordu. Gerçi dış baskılar bunu tek başına gerçekleştirebilecek kadar ağır değildi, ama serbest seçimlere dayanan çok-partili siyasal rejimin bulunmadığı bir ülkenin Batı devletlerinin yanında yer alabilmesinin kolay kolay mümkün olamayacağının bilinmesi dahi, bu baskıyı bir hayli hissedilir kılıyordu. Burada teorik olarak ifade etmek gerekirse, dış politika gelişmelerinin iç politika üzerindeki doğrudan ve/veya dolaylı etkisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası politikanın Türk iç politikasındaki karar alma mekanizmalarına yaptığı etkiyi hiç gözden kaçırmadan ve bu etkiyi gereğince vurgulayarak, ülkenin iç politika gelişmelerini de dikkate almak gerekmektedir.

Tek-parti yönetimi boyunca kendilerini siyasal alanda meşru bir biçimde temsil ve ifade etme olanağı bulamayan değişik anlayıştaki muhalefet akımları, 1945 yılında, gerek uzun zamandır yönetime karşı oluşan birikimlerden ve gerekse İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen ekonomik politikaların yarattığı ağır ekonomik ve sosyal sorunlardan dolayı kendilerine geniş bir toplumsal taban bulma olanağına sahiptiler. CHP'nin o zamana değin desteğini aldığı gruplar da artık partiden uzaklaşmaya başlamışlardı. Muhalefet ise, yeni olma-

nın verdiği güçle, kısa zamanda değişik toplumsal grupların temsilcisi olma durumuna erişme olanağına sahipti. Bu sırada, iktidara karşı olan toplumsal ve siyasal muhalefetin derecesini ölçmek çok zor olmakla birlikte; geniş halk yığınlarına kadar inen, yönetime karşı bir «sessiz muhalefet»ten söz etmek herhalde yanlış olmasa gerekir. Bu muhalefetin ne zaman ve ne ölçüde bir siyasal sistem değişikliğine varacağı, hatta varıp varamayacağı —vurgulanmalıdır ki— muhalefetten ziyade yine yönetimin kendi elindeydi. Yönetim, var olduğunu bildiği (basında, partide ve Meclis'te gördüğü) muhalefetin ne ölçüde ileri gidebileceğini tahmin etme olanağına sahipti.

Öte yandan dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da; bizzat CHP ve yönetim içinde bu tür bir gelişmeye karşı önemli ve ciddi bir direnme olduğudur. Bu tutumda, yeni gelişmelerin beklenmeyen ölçüde hızlı olmasının da rolü vardı. Bir «tek-parti»nin siyasal muhalefet hareketine, hele muhalefet partisine izin vermesi elbette kolay olamazdı. Çünkü o zamana kadar yönetim, sistemde bir değişiklik yapmayı düşünmüyordu. Yeni gelişim «Milli Şef»lik geleneklerine uygun bir biçimde saptandı. Geçişin aşamalı ve tartışmalı olduğu unutulmamalıdır.

Sorun, siyasal muhalefete verilecek izin sorunuydu. Söz konusu izin, gerek dış politika gelişmelerini değerlendiren ve gerekse iç politikada gelişen siyasal muhalefet akımına dikkat eden İsmet İnönü tarafından; kendi saptadığı bir zamanda ve kendisinin çizdiği biçimde, yine kendisinin onayladığı siyasal kadrolar tarafından kullanılmak üzere 1945 yılında —ve yıl boyunca tedricen— verildi.

«Dörtlülük»in CHP içinde reddedilmesi ile parti içi muhalefet sona ermemişti. Tam tersine; 15 Ağustos 1945'de TBMM'de Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın görüşülmesi sırasında söz alan Menderes, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın siyasal özgürlüklerle kişi hak ve özgürlüklerini teminat altına aldığını belirterek, bu belgeyi imzalamış ülkelerin iç yönetimlerinde de ulusal egemenliği kurmak zorunda olduklarını belirtti. Menderes, Anayasanın ruhen demokratik olduğunu ve ulusal egemenlik temeline dayandığını, Birleşmiş Milletler Antlaşması ile de tam bir uyum içinde bulunduğunu belirtmekle birlikte, fiili durum ile yazılı Anayasa arasındaki bazı tutarsızlıkların ortadan kaldırılmasını da talep etti. Diğer yandan, parti içi muhalefet, öngörünün reddinden sonra görüşlerini **Tan ve Vatan** gazetelerinde ortaya koyarak, CHP yönetimini eleştirmeye başladı. Menderes, Köprülü ve Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, ulusun yönetim üzerinde denetim sağlamasını, insan temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınmasını ve anti-demokratik yasaların kaldırılmasını basında da talep etmeye devam ettiler. Bunun üzerine parti içi mu-

halefet CHP yönetimi tarafından sert biçimde eleştirildi ve partiden çıkarılmaya başlandı: 21 Eylül'de Menderes ve Köprülü partiden çıkarıldılar; bu karar üzerine Bayar (CHP'den ayrılmadan) 28 Eylül'de milletvekilliğinden istifa etti. 27 Kasım'da ise Refik Koraltan CHP'den çıkarıldı.

İnönü, 1 Kasım'da TBMM'ni açış konuşmasında, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasının yarattığı eksikliği vurguladı ve yeni bir siyasal partinin kurulmasını teşvik etti.

Aralık ayı başında ise Bayar'ın yeni bir parti kuracağı haberi basında yer aldı. Gerçekten de 3 Aralık'ta Bayar CHP'den istifa etti; ertesi gün, 4 Aralık'ta İnönü Bayar ile görüştü. Bu görüşmede yeni kurulacak siyasal parti konusunda görüşbirliğine varıldı.

Görüldüğü gibi, İnönü geçişin aşamalı ve tedrici olmasını tercih etmiş, süreç içinde liberalize edilen rejimin denetim altında kalmasına özel bir önem vermişti. İnönü'nün 1945 yılında Türkiye'de çok-partili hayata geçiş kararını, geçiş zamanını, geçiş sürecini, geçiş biçimini ve geçişte rol alacak siyasal kadroları seçtiğini ya da en azından onayından geçirdiğini belirtmek gerekmektedir.

DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU

Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946'da kuruldu. Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulan partinin Genel Başkanlığı'na Celâl Bayar getirildi. Aynı gün partinin program ve tüzüğü de açıklandı. Aslında dışarıdan bakıldığında, DP ile CHP programı arasında önemli ve ciddi bir fark bulmak zordu.

DP programı iki ana görüş etrafında kaleme alınmıştı: Partinin siyasal amacı ülkede demokrasinin geniş ve ileri ölçüde gerçekleşmesini sağlamaktı. Temel hak ve özgürlüklere geniş yer verilmişti. Bu arada dernek kurma özgürlüğü vurgulanmış, tek dereceli seçim sistemi talep edilmiş ve seçim güvenliği üzerinde önemle durulmuştu. Ekonomik faaliyetlerde ise özel girişimin ve sermayenin esas olduğu belirtiliyordu. Parti, laikliği dinsizlik biçiminde anlamıyordu ve din özgürlüğünün diğer özgürlükler kadar önemli olduğunu savunuyordu.

CHP, DP'nin kuruluşunu son derece olumlu karşıladı. CHP, yeni partiyi hükümet ve yönetimi denetleyecek yeni bir denetim organı olarak görmek eğilimindeydi. DP'nin ilk zamanlarda karşılaştığı en büyük güçlük, kendisinin «muvaazaa» partisi (danışıklı parti) olmadığını ve CHP'den farklı bir parti olduğunu anlatmak ve toplumu buna inandırmak oldu. Ancak muhalefet partisinden hızla örgütlenmeye başlaması üzerine CHP'nin tutumunda önemli bir değişik-

lik meydana geldi ve bundan sonra yeni parti sürekli olarak idarî baskılardan şikâyet etmeye başladı. Bununla birlikte DP, hiç olmazsa ilk zamanlarda, yönetime karşı ılımlı eleştirileri ile yumuşak bir muhalefet yürüttü.

CHP 2. Olağanüstü Kurultayı 10 Mayıs 1946'da Ankara'da toplandı. Kurultayın toplanmasından amaç, CHP'nin yapısında çok-partili hayata uyum sağlayacak bazı değişiklikleri gerçekleştirmektir. Bu amaçla kurultayda, İnönü'nün önerisi üzerine, «Değişmez Genel Başkan» ve «Milli Şef» sıfatları kaldırıldı ve parti tüzüğünde gereken değişiklik de yapıldı. Böylece CHP'de Atatürk ile başlayan «Değişmez Genel Başkanlık» geleneği tarihe karışmış oldu. Bundan böyle CHP Genel Başkanı da her dört yılda bir yapılacak parti kurultayında serbest seçim yolu ile belirlenecekti. Kurultayda yapılan ikinci önemli değişiklik, tek-parti sisteminde hükümeti denetlemek amacı ile önceki kurultayda oluşturulmuş Müstakil Grup'un, artık çok-partili hayatta bir işlevi ve anlamı kalmadığı gerekçesi ile kaldırılmasıydı.

Bunun dışında, kurultayda siyasal hayatın çok-partili hayata uyum sağlamak için bazı önemli siyasal değişikliklerin bir an önce yapılması gerektiği açıkça belirtildi. Buna göre, sınıf esasına göre dernek ve siyasal parti kurma yasağı kaldırılacak ve tek dereceli seçim sistemi kabul edilecekti. İnönü yaptığı konuşmada, muhalefetin itiraz ettiği bir başka noktaya daha değindi ve Cumhurbaşkanlığı ile parti Genel Başkanlığının birbirinden kesinlikle ayrılmayacağını vurguladı.

Kurultayda İnönü CHP Genel Başkanlığı'na, Başvekil Saraçoğlu Genel Başkan Vekilliği'ne ve Nafi Atıf Kansu da Genel Sekreterliğe getirildiler.

Kurultaydan önce seçimlerin öne alınması yolunda CHP Meclis Grubu tarafından alınan karar, gerek DP ve gerekse Milli Kalkınma Partisi tarafından şiddetle eleştirildi. Muhalefet partileri, bu kararın muhalefetin gelişmesinin önlenmesi amacı ile alınmış olduğunu iddia ettiler. Bu nedenle de DP 21 Nisan'da milletvekili ara seçimine ve 26 Mayıs'ta da Belediye seçimine katılmadı. DP, tek dereceli seçim ve seçim güvenliği konularında ısrar ediyordu. Bunun üzerine CHP kurultayında karar altına alındığı gibi bazı önlemler uygulanmaya başlandı: 5 Haziran'da milletvekili genel seçimlerinin tek dereceli olması kabul edildi; fakat seçim sistemi çoğunluk sistemi olarak kaldı; gizli oy-açık sayım ilkesi ile seçimin adli denetim altında yapılması gibi muhalefetin bazı talepleri iktidar tarafından reddedildi. Bununla birlikte, sınıf esasına dayanan dernek ve siyasal parti kurma yasağını kaldırmak amacı ile Cemiyetler Kanunu'nda de-ği-

şiklik yapıldı ve böylece sendikaların kurulması mümkün oldu. Öte yandan, üniversite özerkliğini gerçekleştiren yeni Üniversiteler Kanunu da kabul edildi. Matbuat Kanunu'nun hükümete gazete ve dergi kapatma yetkisi veren 50. maddesi kaldırıldı. Bu arada yayın çıkarmak için mülki idare amirinden izin alınması zorunluluğu da kaldırıldı.

1946 genel seçimi, son yasal düzenleme uyarınca adli denetim dışında, açık oy-gizli sayım yöntemine ve çoğunluk sistemine göre yapıldı.

DP, seçim kampanyası sırasında ilk kez geniş halk mitingleri düzenleyerek yeni siyasal mücadele biçimleri ortaya koydu. DP'nin seçim kampanyası sırasında üzerinde durduğu ana konular; seçim güvenliğinin sağlanması ve seçimin adli denetim altında yapılması, yönetimin, hükümetin ve devlet bürokrasisinin seçimlerde yansız davranması, seçimlere müdahale etmemesi, baskı yapmaması ve seçimlerde hile ve usulsüzlük yapılmaması, çoğunluk sistemi yerine nisbi temsil sistemi uygulanması; her türlü anti-demokratik yasa hükümlerinin kaldırılması, Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığı makamlarının ayrılması ve bu makamların aynı kişide birleşmemesi gerektiği; vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınması, Anayasa ve yasaların fiilî olarak uygulanmasıydı. Ayrıca tek-parti döneminin baskı ve zorlukları ile devletçiliğin aksak yönleri sık sık eleştirilmekteydi.

1946 Milletvekili Genel Seçimi 21 Temmuz günü yapıldı. Seçime CHP, DP ve MKP ile diğer bazı yeni kurulmuş küçük partiler katıldı. Seçimler sonunda 465 sandalyeden CHP 395, DP 66 ve Bağımsızlar da 4 üyelik kazandılar. Ancak seçim sonuçlarının ilânı ile birlikte, DP, CHP'yi ve yönetimi seçimlere hile ve baskı karıştırdığı gerekçesi ile suçladı. DP'nin şiddetli itirazları ile yoğun protesto hareketleri seçimin resmi sonuçlarını değiştirmeye yetmedi; ancak 1946 genel seçimleri Türk siyasal tarihine «usulsüz seçim» olarak geçti.

CHP dört yıl daha iktidarda kalmayı başarmıştı, ama DP de seçimlerden kazançlı çıkmıştı, çünkü seçimler sonunda Meclis'teki üye sayısını yükseltmişti.

PARTİ MÜCADELELERİ

Sekizinci dönem TBMM 5 Ağustos 1946 tarihinde toplandı. Meclis toplantısının ilk günü CHP Cumhurbaşkanlığına İnönü'yü, DP ise —1946 genel seçiminde DP İstanbul listesinden seçilerek TBMM'ye giren— Genelkurmay eski Başkanı Fevzi Çakmak'ı aday gösterdi.

İnönü, yeniden Cumhurbaşkanlığına seçildi. TBMM Başkanlığına da CHP'nin adayı olan Kâzım Karabekir getirildi.

Gerçi yeni Meclis DP'nin gözünde meşru değildi, çünkü iddialara göre seçimler dürüst yapılmamıştı. Bununla birlikte DP Meclise katıldı, çünkü kendisini meşru muhalefet partisi haline getirmeyi düşünüyordu.

İnönü, Başvekillik görevini Saraçoğlu'na değil de Recep Peker'e verdi. Peker'in hükümeti kurmakla görevlendirilmesi partiler arasındaki gerginliği daha da artıran yeni ve önemli bir aşama oldu.

Meclisin açılması ile birlikte, DP seçim ile ilgili itiraz ve protestolarını açığa vurdu. Meclis'te itirazları incelemek üzere bir komisyon kurulduysa da, komisyon hiçbir itirazı yerinde görmedi. Meclis'te bazı milletvekillerinin seçim tutanaklarının onaylanmaması sonucunda TBMM'deki üye sayısı şöyle oluştu:

CHP: 403 milletvekili; DP: 54 milletvekili ve Bağımsızlar: 8 milletvekili.

Partiler arasında yeni ve önemli bir çatışma ise Matbuat Kanunu'nda yapılmak istenen değişiklik nedeni ile oldu. Peker Hükümeti yasanın bazı maddelerini değiştirmek istedi. Değişiklik ile zaten dar kapsamlı olan Matbuat Kanunu kullanılarak muhalefetin baskı altına alınmak istendiği öne sürüldüyse de, CHP'nin oyları ile değişiklik kabul edildi. CHP'nin içinde ilginç bir gelişme de CHP Genel Sekreteri Nafi Atıf Kansu'nun yerine Hilmi Uran'ın getirilmesi idi. Uran, CHP içinde ılımlı kanadın önderlerinden olarak görünüyordu. DP'nin siyasal mücadelesi, görüldüğü gibi, kısmen etkili olmaktaydı. Aralık ayındaki bütçe görüşmeleri partiler arasında zaten mevcut olan gergin havayı daha artırdı. Adnan Menderes'in Peker Hükümetini eleştirmesi daha çok otoriter eğilimli olarak tanınan Başvekil tarafından «psikopat bir ruhun ifadesi» olarak tanımlanınca, DP Meclis Grubu Meclisi terk etti. Ancak İnönü'nün aracılığı sayesinde ki, DP Meclis Grubu yeniden Meclise döndü.

DP 1. Büyük Kongresi 7 Ocak 1947'de Ankara'da toplandı. Kongrede bir konuşma yapan DP Genel Başkanı Celâl Bayar, tek-parti yönetiminin zarar ve aksaklıklarını dile getirdi, ulusun Anayasadan aldığı demokratik haklarını kullanarak yönetim üzerinde denetim sağlamak üzere DP'yi kurduğunu anlattı. İktidarın önce bu girişimi olumlu karşıladığını, fakat DP hızla gelişmeye başlayınca tutumunu değiştirdiğini ve DP üzerinde bundan sonra baskıların arttığını, CHP'nin seçim tarihini de öne alarak, yolsuzluklarla dolu bir seçim yaptığını, bu arada sıkıyönetim aracılığı ile de muhalefeti baskı altında tutmaya çalıştığını bildirdi. Bayar konuşmasında, âcil olan taleplerini şöyle sıraladı: Kişi hak ve özgürlüklerini kısıtlayan ve aslında

Anayasaya da aykırı olan tüm anti-demokratik yasaların değiştirilmesi ve Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının ayrılması.

Kongrede Bayar'ın ortaya koyduğu ana sorunların görüşülmesi ve bu konuda bir karara varılması için özel bir komisyon kuruldu. Ancak komisyonun çalışmaları sırasında parti içinde iki farklı anlayışın bulunduğu da hemen anlaşıldı: Taraflardan biri, yönetimce halen uygulanmakta olan politikayı savunan ve ılımlı muhalefet anlayışını temsil eden kanattı; diğer taraf ise yönetimin ılımlı muhalefet anlayışını eleştiriyor ve sert davranılmasını talep ediyordu. Bununla birlikte kongrede sertlik yanlıları ile ılımlı kanat arasında bir anlaşma sağlandı ve «Hürriyet Misakı» adı verilen bildiri kabul edildi. Eğer DP'nin siyasal talepleri kısa zamanda karşılanmayacak olursa, DP Meclis Grubu yasama organından ayrılacaktı. Bu konudaki yetki partinin Genel Yönetim Kurulu'na verilmişti. Kongre sonunda Celâl Bayar yeniden DP Genel Başkanlığına seçildi.

12 Temmuz Bildirisi (Çatışmadan Uzlaşmaya)

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan milletvekili genel seçiminin 12 Temmuz 1947 tarihinde yayınlanan «12 Temmuz Beyannamesi»ne kadar geçen süre, çok-partili hayata geçiş sürecinde en kritik dönem olarak nitelendirilir. Bu dönemde iki parti arasındaki siyasal mücadele ve karşılıklı suçlamalar gittikçe sertleşmiştir. Peker Hükümeti, muhalefeti yasa dışına çıkarmak ve halkı isyana kışkırtmakla; Bayar ise, Peker'i DP üzerinde sürekli baskı uygulamak ve tek-parti geleneklerini sürdürmekle suçluyordu.

Partiler arasındaki ilişkilerin kopma noktasına ulaştığı bu dönemde sorunu çözmek için İnönü aracı oldu: 1947 yılının yaz aylarında partiler arasındaki ilişkilerin yeniden kurulabilmesi için CHP ile DP arasında resmi olmayan bazı ilişkiler kuruldu ve görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler hem CHP ile DP milletvekilleri arasında oldu, hem de doğrudan doğruya İnönü ile Bayar arasında yapıldı. İnönü, bu konuda Bayar ile Peker arasında aracılık yaptı, iki parti arasında hakem rolü oynadı. Bununla birlikte Başvekil Peker bu görüşmelerden tedirgin olduğunu da hissettirmişti.

İnönü'nün iki partiyi yakınlaştırmaya çalışması, bu amaçla çok-partili hayatın başlangıcındaki bu hassas dönemde hakem rolü oynayarak iki partiyi diyaloga zorlaması son derece olumlu bir gelişme oldu, siyasal gerginliği azalttı ve siyasal gelişmeleri önemli ölçüde etkiledi. İnönü, bu amaçla «12 Temmuz Beyannamesi»ni yayımladı.

11 Temmuz akşamı radyo ile yayınlanan bildirisinde, İnönü, son zamanlarda hükümet ve muhalefet başkanları ile yaptığı görüşme-

leri anlatıyor, iktidar ve muhalefet arasında bir diyalog kuruluması için harcadığı çabaları ve bu konuda kendi düşüncelerini açıklıyordu: İnönü 7 Haziran'da Bayar'ı çağırarak kendisi ile görüşmüştü.

Bayar İnönü'ye DP'nin yönetimin baskısı altında olduğundan şikâyet etmiş, buna karşılık Peker bu iddiayı kabul etmemiş, aksine DP'nin huzur bozucu tahriklerinden dolayı hükümetin zor durumda kaldığını anlatmıştı. 14 Haziran'da İnönü, Bayar ve Peker'i birlikte davet ederek ortak bir görüşme yapmıştı. Bayar, DP'nin yasa-dışı yöntemler kullandığı ve ihtilaleci olduğu yolundaki suçlamaları kesinlikle reddetmiş ve yönetimin partisi üzerinde baskı yaptığına ısrar etmişti. Peker de Bayar'ın iddialarının aksini savunmuştu. Konuşma aslında başladığı noktada bitmişti. İnönü, bunun üzerine 17 Haziran'da Bayar ile yeni bir görüşme daha yapmıştı. Bayar bu görüşmelerden memnun olduğunu belirterek, baskı konusundaki ısrarlı iddialarını yinelemişti. Peker İnönü ile olan konuşmasında, TBMM açıldıktan sonra iktidar-muhalefet ilişkilerinin düzeleceğinden ümitli olduğunu belirtmişti. 24 Haziran tarihli görüşmede Bayar bu konuda iyimser olmadığını vurgulamıştı. İnönü, bundan sonra Bayar ile Peker'in karşılıklı polemiklerinden söz ederek, sorunun düğüm haline geldiğini belirtiyordu.

Aslında düğümü bizzat İnönü çözmek istiyordu, ancak her iki taraf da iddialarından vazgeçmemekteydi. İnönü ise iki tarafı uzlaştırmak istiyordu. İnönü Bayar'a, Başvekilin yönetimin DP üzerinde baskı yaptığı iddiasını reddetmesini, bu konuda hükümet başkanının verdiği bir teminat olarak gördüğünü söylemişti. Yine Bayar'ın DP'nin yasa-dışı yöntem ve amaçlar peşinde koşmadığı iddiasını da bir teminat olarak Peker'e iletmışti. Böylece İnönü iktidar ve muhalefet karşısında hakem olmuş ve —üstü kapalı olarak— her iki tarafın da haklı ve haksız yanları olduğunu açıklamıştı.

İnönü, tartışmada kimin haklı ve kimin haksız olduğunu aramakta yarar görmediğini vurguladıktan sonra, yasal sınırlar içinde bulunan muhalif siyasal partinin de, iktidar partisinin yararlandığı koşullarda çalışmasının sağlanması gerektiğini açıklıyordu. Bu konuda Cumhurbaşkanı olarak İnönü kendisini her iki partiden de eşit uzaklıkta görmekteydi.

İnönü'nün iki parti karşısında tarafsız ve her ikisini de eşit ölçüde haklı bulan bildirisinde, aslında DP'nin —Peker'in iddialarının aksine— yasal ve meşru bir muhalefet partisi olduğunu belirtmesi, yönetimin bundan sonra artık baskı yapmayacağına dair teminat vermesi, şimdiye kadar baskı yapıldığını imâ yoluyla da olsa kabul etmesi. DP'nin lehine bir tutum olarak yorumlandı.

Siyasal hayatın istikrar kazanması bildirinin yayımlanması ile

mümkün oldu. İnönü, bu bildiri ile CHP ve DP arasında yeni bir dönem başlatıyordu. Siyasal gerginlik azaldı ve partiler arasındaki ilişkilerde sertleşme önlendi. 12 Temmuz Bildirisi hem CHP, hem de DP tarafından olumlu karşılandı. Bununla birlikte bildiri, gerek CHP, gerekse DP içinde önemli eleştiriler, tartışmalar ve çatışmalar da yarattı. Her iki partideki çatışmalar ileride bölünmelere neden oldu.

12 Temmuz Bildirisi, CHP içinde zaten varolduğu bilinen çatışmayı kısa zamanda ve sert biçimde açığa çıkardı. Bu çatışmada bir taraf, muhalefete karşı sert bir politika izlenmesini istiyor ve Recep Peker'in kişiliğinde belirginleşiyordu. Diğer taraf ise, muhalefete karşı daha yumuşak bir tutum içine girilmesini arzu etmekteydi. Otortiter ve sert eğilimleriyle, İnönü'nün yaratmak istediği yumuşak siyasal havaya sürekli olarak ters düşen Başvekil Recep Peker, bu kez de İnönü'nün 12 Temmuz Bildirisi ile yaratmak istediği havaya uyum sağlayamadı. İnönü'nün bildiride, Peker'in DP hakkındaki iddialarını abartmalı bulması ve —üstü kapalı bir biçimde— DP'nin tarafını tutması Peker'i tedirgin etti. İktidarın muhalefete karşı izlemesi gereken siyaset konusunda Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ile Başvekil Recep Peker birbirlerine açıkça ters düşmüş oldular. İnönü, muhalefete karşı daha yumuşak ve hoşgörölü bir siyaset izlenmesi gerektiğini düşünüyor ve bu konuda partisini ılımlı bir tavır almaya ikne elmeye çalışıyordu. Peker ise, tek-parti döneminin geleneklerinin sürdürölmesinden yanaydı ve CHP içinde DP'ye daha sert davranılmasını isteyen sertlik yanlısı gruba dayanıyordu.

Kısa bir süre sonra İnönü-Peker tartışması gizlenemeyecek bir durum aldı. Peker, partiye güvenerek İnönü ile açık bir çatışmaya girişti: Peker'e göre, İnönü Cumhurbaşkanı olarak ve Anayasa gereğince hükümet politikasına dışarıdan müdahale edemezdi. Böyle bir durumda Meclis'in İnönü'ye karşı çıkabileceğini belirtti. Ona göre, siyasal partiler arasında hakemlik fikri anti-demokratik bir görüştü; hakem, ancak seçim zamanında ulus olabilmirdi. Bu nedenle, Cumhurbaşkanı partisnin dışında ya da üstünde yer alamazdı. 12 Temmuz Bildirisi aslında iki partiye de verilmiş öğüttü, fakat hükümetin politikasını saptayacak güçte de değildi. O nedenle de uzun ömürlü olamazdı. Peker, İnönü'ye açıkça karşı çıkmış ve görevinden de ayrılmaya gerek görmediğini açıklamıştı.

Peker ve parti içindeki sertlik yanlısı grup, kısa süre sonra hem DP ve hem de CHP'nin ılımlı kanadı tarafından sürekli ve sert biçimde eleştirilmeye başlandı. CHP içindeki ılımlı grupla sertlik yanlısı grubun çatışmasında İnönü yansız kalmadı ve önce alttan alta,

sonra da açıkça Peker'e karşı parti içi ılımlı kanadı temsil eden «gençler grubu» olarak bilinen kanadın yanında yer aldı.

Bu arada Peker'in, CHP Genel Başkan Vekilliği ile Başvekillik görevlerinin kendi üzerinde birleştirilmesi yolundaki önerisi de İnönü tarafından reddedildi. Peker'in görevde kalıp kalmaması, bir bakıma çok-partili hayata devam edilip edilmeyeceği yolunda önemli bir göstergedi. 12 Temmuz Bildirisi'ne karşın Peker Hükümeti'nin muhalefete karşı olan tutumunda ciddi ve somut bir değişiklik görülmediğinden, DP, Peker Hükümeti'ni sürekli ve sert biçimde eleştirmeye devam etti. Peker'in görevde kalıp kalmayacağına ilişkin soruya kesin yanıtı elbette İnönü verecekti.

Peker, parti içinde durumunu güçlendirmek için 26 Ağustos 1947 tarihinde yapılan CHP Meclis Grubu toplantısında İnönü ile aralarında bir ayrılık olmadığını bildirdi ve gruptan hükümeti için güvenoyu talep etti. Ancak yapılan oylamada CHP içinde ılımlı kanadın öncülüğünü yapan «35'ler» Peker Hükümeti'ne güvensizlik oyu verdiler. Bu nedenle de parti içinde Peker'e karşı oluşan muhalefete «35'ler» adı verildi; ancak bu sayı aslında daha da yüksekti.

Peker, 4 Eylül'de hükümette değişiklik yapmak için parti Meclis Grubu'ndan yetki istedi ve istediği yetkiyi aldıysa da (ancak bu arada yetki oylamasında Peker'e karşı verilen oyların sayısı 49'a çıkmıştı); sonunda daha fazla direnmeye gücü kalmadığı için 9 Eylül'de görevinden istifa etti.

Peker'in, İnönü tarafından da açıktan açığa desteklenen parti içindeki ılımlılar grubunun ağır basması sonucunda görevinden ayrılmak zorunda kalması anlamlıydı. Peker'in istifası ile çok-partili hayata geçiş sürecine devam edileceği kesin olarak anlaşılmıştı.

DP, istifayı kendi siyasal başarısı olarak değerlendirdi. CHP içinde ise istifanın sonucu, parti içindeki ılımlı kanadın sertlik yanlısı gruba karşı kesin bir zafer kazanması oldu. Böylece CHP içinde İnönü'nün de desteğini alan gençlerden oluşan ılımlı ve liberal eğilimli grup parti yönetimini etkilemeye başladı. Peker'in görevden ayrılmasından sonra —Peker CHP Genel Yönetim Kurulu üyeliğinden de ayrılmıştı— Peker yanlısı olarak bilinen Falih Rıfkı Atay Ulus gazetesi-başyazarlığından ayrıldı. Ulus'un yeni başyazarı «35'ler»in liderlerinden Nihat Erim oldu. Görüldüğü gibi, CHP içindeki siyasal kadrolar yeni döneme uyum sağlamak amacı ile kısmen yenilenmişti. Bu uygulamada İnönü'nün etkisini farketmemek mümkün değildi.

Recep Peker'in istifasından sonra yeni hükümeti kurmakla 10 Eylül 1947 tarihinde —Şükrü Saraçoğlu ve Recep Peker Hükümeti'nde Hariciye Vekili ve San Fransisko Antlaşması'nı bu sıfatla imzalamış olan— Hasan Saka görevlendirildi.

Hasan Saka Hükümeti Peker Hükümeti'ne göre hissedilir oranda liberal eğilimliydi; zaten Hasan Saka Hükümeti'nin programında, siyasal güvenin sağlanması başta gelen amaç olarak belirtiliyor ve iktidar ile muhalefet partilerinin yönetim karşısında eşit muamele görecekları hususu vurgulanıyordu. DP de, Saka'nın Başvekkâlet'e atanmasını olumlu karşıladı. 12 Temmuz Bildirisi'nden ve Saka Hükümeti'nin kuruluşundan sonra iktidar-muhalefet ilişkileri gözle görülür oranda yumuşadı.

Siyasal gerginliğin azalmasında yeni hükümetin DP'nin talepleri doğrultusunda girişimlerde bulunması da önemli rol oynadı: 22 Aralık'ta hükümet, savaş yıllarında ilân edilmiş olan ve DP tarafından sürekli eleştirilen sıkıyönetimi kaldırmaya karar verdi.

CHP 7. Büyük Kurultayı 17 Kasım 1947'de Ankara'da toplandı. Bu, partinin iktidarda iken yaptığı son kurultaydı.

Kurultaydan kısa bir süre önce Başvekillikten ayrılan Peker ile onu CHP içinde destekleyen grup, kurultay sırasında İnönü ile yeniden çatışmaya girdiler. Amaçları, parti içinde İnönü'ye karşı mücadeleyi kazanmaktı. Gerek İnönü ve gerekse Peker yaptıkları konuşmalarda anlaşmazlık konusu olan temel noktaları gözler önüne sermekten kaçınmadılar. Ancak kurultay sonunda yapılan seçimlerde İnönü yeniden Genel Başkanlığa seçilirken, İnönü'nün desteğini alan Hilmi Uran da Genel Başkan Vekilliği'ne getirildi. Peker ve grubu seçimleri yitirmişti; bu sonuçla CHP içindeki sertlik yanlısı grup Peker ile birlikte kesin bir yenilgiye uğradı ve siyasal sahneden ayrılmak zorunda kaldı.

İnönü'nün kurultayı açış konuşmasında verdiği talimata uygun olarak, DP'nin kuruluşundan beri eleştirdiği, Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının aynı kişide birleşmesi uygulamasının yeniden düzenlenmesi yolunda bir girişimde bulunuldu. Buna göre, İnönü Cumhurbaşkanı olduğu sürece, kurultayın seçeceği bir kişi, CHP Genel Başkan Vekili olarak İnönü'nün bütün yetkilerine sahip olacaktı. Bu amaçla parti tüzüğü değiştirildi. Ancak bu dönemde parti içinde gerçekten böyle bir uygulamanın başladığını söylemek çok zordur. İnönü bu dönemde de parti üzerindeki otorite ve denetimini sürdürmüştür.

Öte yandan, kurultayda bundan sonra tüm parti örgütlerinin seçimle işbaşına gelmesi kararlaştırıldı. Böylece eskiden beri geleneksel olarak uygulanan atama yöntemi de tarihe karışmış oluyordu. Bu alanda alınan bir başka önemli karar, parti milletvekili adaylarının % 70 oranında mahalli örgütler tarafından saptanacağı yolundaki ilke kararıydı. O zamana değin CHP kurultaylarındaki delege sayısında partili milletvekilleri her zaman mutlak çoğunluğu oluşturu-

muşlardı. Bu da parti yönetiminde CHP Meclis Grubu'nun mutlak otoritesi olduğu anlamına geliyordu. Bu kez yeni bir karar alındı ve parti kurultaylarında delegelerin çoğunluğunun mahalli örgütlerden gelmesi kararlaştırıldı. Bu kararlarla CHP, geleneksel olarak yukarıdan aşağıya doğru yönetilen bir parti olmaktan kurtulmak istemekte, parti içinde aşağı kademelerin de taleplerini etkin kılmaya çalışmaktaydı.

CHP 7. Büyük Kurultayı, parti içi yeni siyasal düzenlemeler bakımından çok önemlidir: Bu kurultayda CHP'nin geleneksel bürokratik ve otoriter yapısı kırılmak istenmiş, parti içi siyasal mekanizmaların çok-partili hayata uyum sağlamasına çalışılmıştır. Bu dönemde CHP'nin yeniden örgütlenme ve yeniden oluşma sürecine girmek istediği anlaşılıyor. Parti içi karar alma mekanizmalarının yunuslatılmak ve daha esnek bir hale getirilmek istenmesi; bu amaçla da yeni parti içi mekanizmalar kurulması, karar alma sürecine parti örgütünün daha faal olarak katılımının sağlanmak istenmesi bunun birer göstergesidir.

Çok-partili hayata geçiş döneminde, «12 Temmuz Beyanname-si»nden ve Recep Peker Hükümeti'nin istifasından sonra, CHP 7. Büyük Kurultayı önemli bir ileri aşama oluşturmuştur.

Hasan Saka Hükümeti aradan bir süre geçtikten sonra, DP tarafından yeterince liberal olmadığı ve CHP tarafından da gereğinden fazla tâvizkâr davrandığı gerekçesi ile eleştirilmeye başlandı. Her iki parti tarafından da sertçe eleştirilen Saka Hükümeti 8 Haziran 1948'de istifa etti ve 9 Haziran'da İkinci Hasan Saka Hükümeti kuruldu.

Yeni hükümette liberal kişilere özellikle yer verilmişti; böylece DP'nin, devletçilik ilkesine ve hükümetin şimdiye dek izlediği ekonomi politikaya olan saldırılarının önlenebileceği düşünülmüştü.

İkinci Hasan Saka Hükümeti döneminde en önemli girişim seçim yasasında değişiklik yapılarak, gizli oy-açık sayım ilkesinin kabul edilmesi oldu. Ancak DP, seçim güvenliğinin hâlâ tam olarak sağlanmadığı konusunda ısrar ediyordu.

Kuruluşundan itibaren DP içinde iktidara karşı izlenmesi gereken siyasal mücadele anlayışından doğan gruplaşmalar vardı. Tıpkı CHP içinde muhalefet partisine karşı izlenmesi gereken siyasetin ılımlı ya da sert olması gerektiği konusunda meydana gelen ve parti içinde bir çatışmaya yol açan anlaşmazlık gibi, DP içinde de iktidara karşı izlenmesi gereken siyaset konusunda önemli bir uyuşmazlık vardı. Bu uyuşmazlık kendisini özellikle DP kurucu kadrosu ile DP örgütü arasında göstermişti.

DP kurucuları elbette DP'yi kurmak için iktidarın —yani İnönü'nün—

nü'nün—önayını almışlardı. Hattâ bu nedenle DP herşeyden önce bir «muvazaa» partisi olmadığını kanıtlamak zorunda kalmıştı. DP kurucuları, çok-partili hayatın hassas geçiş döneminde muhalefet partisinin güçlü iktidar partisine karşı ılımlı ve dengeli bir siyaset izlemesinden yanaydılar. Oysa aradan bir zaman geçtikten sonra, hızla genişleyip yayılmanın verdiği güçle, DP örgütü merkezin iktidara karşı daha sert bir siyaset izlemesinden yanaydı.

DP içindeki farklı görüşler kendisini hemen belli etti: DP'nin 1947 yılı Ocak ayında yapılan 1. Büyük Kongresi'nde parti örgütünün sertlik yanlısı tutumu kongrenin havasını yakından etkilemiş ve kongre kararlarının mümkün olduğunca ılımlı olması için DP kurucuları büyük çaba göstermek zorunda kalmışlardı.

DP içinde gizliden gizliye süren bu anlaşmazlık 12 Temmuz Bildirisi'nden hemen sonra açığa çıktı: DP içinde yer alan ve iktidara karşı sert bir siyaset izlenmesinden yana olan grup, DP kurucularını iktidar ve İnönü ile uzlaşmakla ve DP'yi bir «muvazaa» muhalefet partisi haline sokmakla suçladı. Parti kurucuları ayrıca parti disiplini gerekçesi ile parti içinde egemenlik kurmakla da suçlanmaktaydılar.

DP içinde başgösteren bu anlaşmazlık, kısa zamanda parti yönetimini de etkiledi ve parti yönetimi içinde de söz konusu gruplaşmaya paralel bir ayrışma başladı. Aslında DP Meclis Grubu Yönetim Kurulu'nda sertlik yanlısı milletvekilleri çoğunluktaydılar; DP Genel Yönetim Kurulu'nda ise ılımlı kanat çoğunlukta bulunuyordu ve iki yönetim organı arasında açıktan açığa bir mücadele başlamıştı.

DP içinde başlayan mücadele kısa zamanda parti içi bölünmeye yol açtı: DP Meclis Grubu'nda parti içi muhalefet tam bir denetim sağlamayı başarmışken; DP Genel Yönetim Kurulu, parti disiplinine aykırı hareket etmekten bazı milletvekillerini Yüksek Haysiyet Divanı'na vererek partiden ihracetti. Bu gelişme üzerine, DP Genel Yönetim Kurulu içinde azınlıkta bulunan ve parti içi muhalefetin yanında yer alan bazı milletvekilleri kuruldan ayrıldılar. Kuruldan ayrılan milletvekilleri de partiden ihraçedildiler; ihraçlar bazı milletvekilleri tarafından da eleştirildi, ancak eleştiride bulunan üyeler de DP merkezi tarafından parti disiplinine aykırı davranmaktan aynı âkıbete uğradılar. Parti içi muhalefet, ihraçedilen üyelerin parti kongresine kadar parti Meclis Grubu toplantılarına katılmalarını önerdiyse de, öneri DP merkezi tarafından reddedildi.

İhraçlardan sonra DP'nin TBMM'deki üye sayısı, bu sırada partiden ayrılan diğer milletvekilleri ile birlikte bir hayli azaldı. Partiden ayrılanlar ve istifa edenler partide kalan milletvekillerinden daha az değildi. Bağımsız kalan eski DP'li 13 milletvekili ise Mayıs

ayında TBMM'de «Müstakil Demokratlar Grubu»nu kurdular. Böylece DP 1948 yılının ortalarında tam anlamı ile ikiye bölünme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı.

Bu bölünme bir yandan DP 2. Büyük Kongresi'ne dek sürecek, diğer yandan da bölünmenin kısa dönemli somut siyasal sonucu «Millet Partisi» olacaktı. «Müstakil Demokratlar Grubu» DP'nin 2. Büyük Kongresi'nde de başarılı olamayınca, 1949 yılının yaz aylarında «Millet Partisi»ne katıldı.

DP kurucuları ile anlaşmazlığa düşerek partiden ayrılanlarla, partiden ihraçedilenlerin bir kısmı 20 Temmuz 1948 tarihinde «Millet Partisi»ni kurdular. Partinin kurucu üyeleri arasında, Fevzi Çakmak, Hikmet Beyur, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan gibi adlar da vardı.

Millet Partisi (MP) esas olarak yalnızca CHP iktidarı ile değil, fakat CHP ile uzlaşmakla suçlanan, «muvazaa» olduğu iddia edilen DP kurucuları ile de mücadele etti. MP'nin DP'nin gücünü böldüğü ve dolayısıyla partiyi zayıflattığı iddialarına karşı MP'nin savunması, DP'nin zaten yeterince muhalefet yapamadığı yolundaydı. Partinin temel görüşleri DP'den farklı değildi, fakat uygulamada MP, DP'nin sertlik yanlısı kanadının temel önerilerini ortaya koyuyordu.

MP, Türk siyasal hayatında önemli bir siyasal parti haline gelemediyse de, DP'yi yumuşak politikasından zaman zaman ayrılmak zorunda bıraktı. MP, bu açıdan bakıldığında, nicelik bakımından olmasa da, nitelik bakımından etkin rol oynadı.

DP 2. Büyük Kongresi 20 Haziran 1949'da Ankara'da toplandı; kongrenin DP açısından iki önemi vardı: Birincisi, parti içinde baş gösteren anlaşmazlıklar, çatışmalar ve ihraçlar sorunu bu kongrede gündeme gelecek ve kesin bir sonuca bağlanacaktı. İkincisi ise, yeni seçimlere yaklaşıldığı bu dönemde partinin izlemesi gereken siyaset saptanacaktı.

DP Genel Başkanı Bayar, kongrede yaptığı konuşmada, DP'nin iktidara karşı verdiği siyasal mücadelenin ılımlı olduğunu öne sürenlere karşı, bu siyasetin temellerini açıkladı ve izlenen siyaseti savundu. Kongre, parti içi çatışmada DP kurucularının yanında yer aldı ve partiden ihraçedilen üyelerin partiye yeniden dönüşleri reddedildi. Parti içi muhalefet mücadeleyi kesin olarak yitirmişti.

Kongrede ele alınan ikinci önemli konu, tıpkı 1. Büyük Kongre'de olduğu gibi, «Ana Davalar Komisyonu» raporunun görüşülmesi oldu. Komisyon raporunda, seçim yasasının DP'nin talepleri doğrultusunda değiştirilmesi, seçim güvenliğinin sağlanması ve seçimin adli denetim altında yapılması istendi. Eğer bu değişmez, ısrarlı, sürekli talepler yerine getirilmez ve seçimler 1946 yılındaki gibi yapı-

lırsa, raporda bu kez vatandaşın meşru müdafaa hakkını kullanması gerektiği vurgulanmaktaydı. Bu görüşler 25 Haziranda «Milli Teminat Andı» olarak yayımlandı. (CHP'liler burada geçen «milli husumet» ibaresinden hareketle, buna «Milli Husumet Andı» adını taktiler.)

Seçimler sonunda Celâl Bayar yeniden parti Genel Başkanlığına seçildi.

DP 2. Büyük Kongresi, parti içi muhalefeti temsil eden sertlik yanlısı üyelere karşı DP kurucularının parti içi mücadeleyi kesin olarak kazandığını ve parti örgütünün şimdiye kadar izlenen siyaseti benimsediğini göstermekteydi.

İKTİDAR DEĞİŞİMİ

İkinci Hasan Saka Hükümeti'nin 14 Ocak 1949'da istifa etmesi üzerine, Şemsettin Günaltay yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.

Günaltay Hükümeti döneminde iktidar-muhalefet ilişkilerinde bir yakınlaşma oldu; iktidar artık muhalefetin (özellikle de seçim yasası konusundaki) ısrarlı taleplerini dikkate almaya başlamıştı. Bu tutum siyasal gerginliğin azalmasına neden oldu. Bununla birlikte DP'nin ısrarlı taleplerinden biri olan, parti başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığının ayrılması sorunu somut bir gelişme olmadı.

Günaltay Hükümeti'nin en önemli girişimi, hükümetin kurulmasından hemen sonra hazırlanmaya başlanan yeni seçim yasası oldu. 16 Şubat 1950'de TBMM'de kabul edilen seçim yasasına göre; tek dereceli, genel, eşit ve gizli oyla serbest seçim yapılması, sandık kurullarında siyasal parti temsilcilerinin bulunabilmesi, gizli oy-açık sayımı ilkesinin uygulanması ve seçimlerin adli denetim altında yapılması sağlandı. Ancak muhalefetin itirazlarına karşın seçim sistemi için çoğunluk yöntemi kabul edildi.

Yeni seçim yasasının kabulünden sonra 8. dönem TBMM 24 Mart'ta dağıldı; hükümet yeni seçimlerin 14 Mayıs tarihinde yapılacağını ilân etti.

CHP ve DP tüm yurttan, MP 22 ilde ve MKP de yalnızca İstanbul'da seçime katıldı.

14 Mayıs 1950 Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları :

Katılma Oranı : % 89.3

Toplam Seçmen Sayısı : 8.905.743

Oy Kullanan Seçmen Sayısı : 7.953.055

Toplam Milletvekili Sayısı : 487

Partiler	oy sayısı	oy oranı	m.vekili sayısı	m.vekili oranı
DP	4.241.393	% 53.3	408	% 83.57
CHP	3.176.561	% 39.9	69	% 14.40
MP	250.414	% 3.1	1	% 0.20
Bağımsızlar	383.282	% 4.8	9	% 1.83

14 Mayıs günü yapılan genel seçim sonucunda Türkiye'de iktidar değişmiş oldu. İktidar değişikliği «çok-partili hayata geçiş süreci»nin de sonu anlamına geliyordu.

Seçim sonuçları aynı zamanda, «Türkiye'de Milli Şef Dönemi»nin ve tek-parti yönetiminin tedrici sonunu gösteren bir dönüm noktası olmuştur.

DÖNEMİN DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİ

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Türk dış politikasının temel eğilimi, Lozan Antlaşması ile oluşan statükonun (kurulu düzenin) devam ettirilmesi yönünde olmuş, böylece Türkiye Avrupa'da savaş sonrası oluşan dengeyi sürdürmeye gayret eden devletlerin çabalarına katkıda bulunmuştur. Bu katkı özellikle Türkiye'nin izlediği bölgesel dış politikada somut olarak görülmektedir. Lozan Antlaşması'ndan sonra, Türkiye'nin gerek komşu devletler ve gerekse Balkan ve Orta Doğu devletleriyle kurmaya çaba harcadığı yakın ilişkiler, statükonun kabulünü ve sürdürülmesini amaçlamaktaydı. Bu anlamda Lozan sonrası Türk dış politikasının temel amacı; bir yandan, kendisine yöneltebilecek bir dış askerî müdahale olasılığına karşı etrafında bir ortak güvenlik sistemi kurmak, diğer yandan da uluslararası ilişkilerde o sırada süren sorunları barışçı yollardan çözmek olmuştur.

Bu amaçla komşu Yunanistan ile 30 Ekim 1930'da «Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması», 14 Eylül 1933'de «Samimi Antlaşma Misakı» imzalandı. Bu antlaşmanın 1. maddesine göre, her iki devlet karşılıklı olarak ortak sınırların korunmasını garanti etmekteydiler. 27 Nisan 1938'de bu antlaşma bir kez daha uzatıldı.

Türkiye daha önce diğer Balkan devletleriyle de yakın ilişkiler kurmaya çaba harcamıştı: Arnavutluk ile 15 Aralık 1923'de «Dostluk Antlaşması»; Bulgaristan ile 18 Ekim 1925'de «Dostluk Antlaşması» ile 1929'da «Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması» ve 1933 yılında bu antlaşmanın 5 yıl daha uzatılması için bir başka antlaşma, Yugoslavya ile 28 Ekim 1925'de «Dostluk ve Barış Antlaş-

ması» ve 27 Kasım 1933'de «Dostluk, Saldırmazlık, Adli Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması»; Romanya ile 17 Ekim 1933'de «Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması» imzalanmıştı.

Türkiye, uzun zaman çaba harcadıktan sonra, daha çok İtalya'yı göz önüne alarak kendisine yönelebilecek bir dış müdahaleyi karşılamak amacıyla, Balkan devletleri arasında bir işbirliği sağlamayı başardı. Türkiye'nin bir Balkan Birliği kurulmasındaki temel amacı, Balkanlar'da revizyonist (değiştirici) bir politika izleyen Bulgaristan'a karşı bir güvenlik hattı kurmak, diğer yandan Balkanlar'a yönelebilecek bir dış saldırıya toplu olarak karşı koyabilmektir. Oysa 9 Şubat 1933'de Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında kurulan Balkan Antantı bu amaçlardan yalnızca ilkinde çözüm getirmekte, fakat Balkan devletleri dışından gelebilecek bir müdahale olasılığına çözüm getirmemekteydi. Bu konu aslında Balkan Birliği'nin zayıf noktasını oluşturdu. Antlaşmaya göre imzacı devletler yalnız ortak sınırları garanti altına almaktaydılar. Bu durumda bir Balkan devletinin —uygulamada Bulgaristan'ın— diğer bir Balkan devletine saldırısı halinde toplu bir hareketi gerektiren ittifak, dış müdahalelere karşı açık kalmıştı. Türkiye bu açık kalan nokta-yı kapatmadı; oysa asıl amacı olası bir İtalyan yayılmasına karşı Balkan devletlerinin toplu ve birlikte hareketini sağlamaktır. Arnavutluk ve Bulgaristan antlaşmaya katılmadılar, çünkü Bulgaristan revizyonist bir politika izlemekte, Yunanistan ve Romanya'dan toprak istemekteydi. Arnavutluk ise büyük ölçüde İtalya'nın vesayeti altındaydı.

Türkiye Doğulu devletler ile de yakın ilişkiler kurmakta gecikmemişti: 1 Mart 1921'de Afganistan ile imzalanmış «Dostluk Antlaşması», 25 Mayıs 1928'de «Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması» olarak yenilendi. 5 Kasım 1932'de İran ile «Güvenlik ve Dostluk Antlaşması» imzalandı. Bu antlaşma aslında daha önce imza edilmiş bazı antlaşmaların bir sonucu olmaktadır: Irak ile 5 Haziran 1926'da imzalanan «Dostluk Antlaşması» 1937 yılının Nisan ayında uzatıldı. 8 Temmuz 1937'de Türkiye, Afganistan, İran ve Irak arasında Sâdâbâd Paketi imzalandı. Antlaşmaya göre, ortak sınırlar garanti altına alınmaktaydı.

Türk-İtalyan ilişkileri 30 Mayıs 1928'de imzalanan «Hakem, Adem-i Tecavüz ve Bitarafılık (Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye) Antlaşması»na karşın, iki savaş arası dönemde hiçbir zaman düzelmedi. İtalya'nın Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Akdeniz bölgesinde izlediği yayılmacı dış politika nedeniyle Türkiye İtalya'dan her zaman çekinmek zorunda kalmıştır.

Lozan'dan sonra Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkilerinde ön-

celeri olumlu bir değişim olmadı. 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Antlaşması Türkiye-Suriye sınırını çizmekte, fakat diğer yandan Hatay sorununu ortaya çıkarmaktaydı. Bu sorunun uzun zaman çözülmemesi Türk-Fransız ilişkilerinde ilerleme sağlanmamasının temel nedenidir. Bir başka neden de, Osmanlı borçlarının ödenmesi görüşmelerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklardır.

Türk-İngiliz ilişkilerinin de gelişmesi zor oldu: İlişkilerde mevcut soğukluk, Lozan'dan kalma bir sorun olan Musul konusunda artarak devam etti. Musul sorununun 1926 yılında İngiltere için olumlu bir biçimde çözülmesinden sonra ilişkilerde bir normalleşme başladıysa da, bu bir dostluk ilişkisi olmadı. Osmanlı borçlarının ödenmesi sorunu ilişkileri gergin tutan bir diğer nedendi.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Kurtuluş Savaşı yıllarında başlayan yakın ilişkiler 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile somut sonuçlarını vermeye başlamış ve Lozan'dan sonra da sürmüştür. 17 Aralık 1925 tarihli «Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması», 24 Aralık 1929'da yenilendi ve iki yıl uzatıldı. 7 Kasım 1935'de antlaşmaları 7 Kasım 1945'e dek uzatan bir protokol imzalandı.

İki dünya savaşı arasındaki dönem; Avrupa'da Versay Antlaşması'nın oluşturduğu statükoyu korumaya çaba harcayan İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde anti-revizyonist devletler grubu ile, Versay Antlaşması'nın değiştirilmesini amaçlayan ve Almanya ile İtalya'nın öncülük ettiği devletler grubu arasındaki siyasal, diplomatik, ekonomik, kültürel-ideolojik ve nihayet askeri mücadele tarihidir.

Anti-revizyonist devletler Avrupa'nın savaş sonrasında oluşan yeni sınırlarını ve yeniden pay edilen sömürgeleri revizyonist devletlere karşı korumayı amaçlamıştı. Revizyonist devletlerden İtalya kendi içinde yeni bir rejim —faşizm— ile emperyalist bir dış politika izlemekteydi. Ancak düşündüklerini uygulaması Orta Avrupa'da kendi rejimine benzer bir iç düzenleme ile hızla güçlenen Almanya'nın desteğini alması ile mümkün olacaktır. 1933 yılında Nasyonal-Sosyalist bir iktidar ve rejim değişikliğinden sonra Almanya, Versay Antlaşması ile kurulmuş statükoyu yadsıyarak, dış politikada açıkça saldırgan amaçlar gütmeye başlamıştır.

1930'lu yılların ikinci yarısında bu mücadele hızlanmaktadır: İtalya, Almanya'dan aldığı destekle, 3 Ekim 1935'de Habesistan'ı işgale başlamış ve 9 Mayıs 1936'da ilhak etmiştir. Türkiye'nin de 1932 yılından beri üyesi bulunduğu Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı önlemler ise başarılı olamamıştır. Böylece uluslararası barışı koruyacak bir üst organın görevini yapamayacağı ortaya çıkmıştır.

İtalya'nın bu saldırgan tutumu Türkiye'yi daha da kaygılandırdı. Türkiye, İtalya'nın Akdeniz, Orta Doğu ve Balkanlar'daki yayılmacı

amaçlarının yakın bir tehdit oluşturduğunun farkındaydı. Ancak tehditlerin gerçekliği nihayet uygulamada da görüldü: İtalya'nın 1936 yılında Ege Denizi'ndeki 12 Adayı askeri olarak tahkime yönelmesi ilişkilerin daha da gerginleşmesi sonucunu doğurdu.

Almanya ve İtalya'nın, 1930'lu yılların sonunda açık bir işbirliğine dönüşecek olan yakın dış politika amaçları Türkiye'yi tedirgin ettiği ölçüde, Türkiye Batılı devletler ile olan ilişkilerinde önemli adımlar atmıştır. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması, İtalya'nın Akdeniz üzerindeki egemenlik mücadelesi ile paralellik gösterir. İtalya'nın Habesistan'ı işgali, Almanya'nın Versay-Antlaşması'nın koyduğu esaslarla kendini bağlı görmemesi ve Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden ayrılması gibi olayların, Avrupa'nın ve Akdeniz'in güvenliğini tehdit ettiği gerekçesi ile Türkiye, Lozan ile kurulmuş bulunan Boğazlara ait egemenlik hükümlerinin yeniden görüşülmesini 1936 yılında resmen talep etmiştir.

Montrö (İsviçre'de) görüşmelerinde Türk-İngiliz yakınlaşması daha da güçlenerek devam edecektir. Görüşmeler sırasındaki Türk-İngiliz siyasal yakınlığı, aslında 1934 yılından itibaren gelişen ilişkilerin bir sonucudur. 20 Temmuz 1936 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan tarafından imzalanan (İtalya 2 Mayıs 1938'de katılacaktır) Montrö Antlaşması ile Türkiye Boğazlar üzerinde egemenlik ve silahsızlandırılmış bölgelere yeniden asker sokma hakkına sahip oldu.

1934-1936 yıllarında temeli atılan Türk-İngiliz işbirliği 1936'dan itibaren daha yakın ekonomik, siyasal, kültürel ve askeri ilişkiler kurulmasına neden olmuştur. 1937 yılındaki Nyon Antlaşması Akdeniz'in güvenliği konusunda yapılan aynı tür işbirliğinin bir başka örneğidir.

Diğer yandan, Sovyetler ile Batılılar arasındaki güvensiz ortam sürdüğünden, Türk dış politikasında, Batı ile yakınlaşma ölçüsünde Sovyetler ile olan ilişkilerde bir soğuma olduğunu saptamak gerekmektedir. Örneğin 1938 yılında yapılan Türk Sovyet Antlaşması'na göre, konsolosluklar karşılıklı olarak azaltıldı. Türkiye Odesa, Bakü, Erivan ve Leningrad'daki dört ve Sovyetler de İzmir ve Kars'taki iki konsolosluğunu kapattı. Böylece Sovyetler'in İstanbul'da ve Türkiye'nin Batum'da tek konsolosluğu kaldı.

Genel olarak bakıldığında, 1930'lu yılların sonuna doğru, Avrupa devletlerinin gruplaştığı bir savaş öncesi ortamında, Türkiye git-tikçe hızlanan bir tempoda Batılı devletlere yaklaşmakta, Batı ile ilişkilerin yakınlaşması oranında Türk-Sovyet ilişkileri gölgelenmektedir. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmasının ana neden-

lerinden biri, İtalya'nın Akdeniz'deki saldırgan politikasıdır. Bir diğer neden de, İtalya'nın Balkanlar'daki yayılmacı amaçlarına karşı Balkan Antantı'nın tek başına bir caydırıcı güç oluşturamamasıdır. Balkan Antantı, 1930'lu yılların ikinci yarısında özellikle Almanya'nın izlediği ekonomik politika ve siyasal baskı sonucunda yavaş yavaş içinden parçalanmaya başlamıştı. Gerçekte, Balkan Antantı üyeleri Avrupa'nın gruplaşmasına paralel bir çözülme sürecinde bulunuyordu ve gruplaşma hızlandığı oranda da Antant fiilen yıkılmış olmaktaydı.

Balkan Antantı'nın işlememesi, Türkiye'nin uzun yıllar çaba harcayarak kurabildiği güvenlik sisteminin Alman ve İtalyan yayılmasına engel olamayacağı anlamına gelmekteydi. Balkanlar ve Akdeniz'de güvenliğini tehlikede gören Türkiye, 1930'lu yılların sonunda bölgesel güvenlik sisteminden öteye, daha güvenli bir sisteme ihtiyaç duymaktaydı. Türkiye, doğallıkla statükocu anti-revizyonist güçlerin, yani İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almıştır.

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilerek yeniden iktidara geçtiği sırada bir büyük savaşın yakında çıkabileceğini tahmin ediyordu. Zaten bu öngörü dünyada pek çok yönetici tarafından da paylaşılmaktaydı. Asıl sorun, savaşın çıkıp çıkmayacağı değil, fakat ne zaman, nerede ve nasıl patlak vereceğiydi. İnönü, bir savaş anında Türkiye'nin güvenliğinin ancak İtalya ve müttefiki Almanya tarafından tehdit edilebileceği görüşündeydi. Bu tehdidi önlemek için, ülkenin Batılı müttefiklerin (İngiltere ve Fransa'nın) yanında, Mihvere (Almanya ve İtalya'ya) karşı olan, içinde henüz Sovyetler Birliği'nin de bulunduğu, devletler grubuna katılması gerektiğini düşünüyordu. Burada, Sovyetler Birliği'nin savaşın çıkışından kısa bir süre öncesi ne değin, Mihvere karşı Batılılarla askeri bir ittifaka girmek üzere uzun görüşmelerde bulunduğu önemle hatırlanmalıdır. Ünlü Molotov-Ribbentrop paktı öncesinde, Sovyetler Birliği henüz Batıya hayli yakındır; söz konusu politika, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Terentiev'in yerine 1939 yılı ilkbaharında Molotov'un geçmesi ile değişecek ve ancak bundan sonra, Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki ilişkilerde hızlı bir yakınlaşma olacaktır.

Kesin, net ve açık tutumunu Doğan Avcıoğlu'nda bulan bir görüş, Türkiye'nin Atatürk döneminde Batıdan uzak, Sovyetler Birliği'ne yakın ve tarafsız/bağılantısız bir dış politika izlediği yolundadır. **Milli Kurtuluş Tarihi**'nde, söz konusu görüşün açık anlatımına rastlanabilir. Avcıoğlu'na göre, Türkiye'nin Atatürk döneminde izlediği (ve övülmesi gereken) dış politika çizgisi, İnönü döneminde temelinden (ve yerilmesi gereken biçimde) değişmiştir. Bu dönemde (ki, «tarihi dönüm noktası» olarak 1939 yılı, yani Türkiye'nin Batı ile ittifakı ka-

bul edilmektedir) Batı yanlısı ve Sovyetler Birliği'nden uzak bir politika izlenmiştir... Oysa bu görüşün Türk dış politikasının hayli basitleştirilmiş bir anlatımı olduğu, kabul edilmelidir. Daha Milli Mücadele yıllarında, yani Batılılarla savaşıldığı sırada dahi, Ankara Hükümetinin İngiltere'ye karşı İtalya ve Fransa ile daha yakın ilişki içinde bulunduğu; Cumhuriyetin ilk yıllarında her ne kadar Sovyetler Birliği ile —Milli Mücadele yıllarından beri süren— yakın bir ilişki içinde bulunduğu doğru ise de, sözkonusu ilişkilerin, Batılı devletlerle daha yakın ilişkilere girilmesi yolundaki istekleri ortadan kaldırmadığı ve Lozan-sonrası dış politika sorunlarının tedricen çözülmesi ile de 1930'lu yılların başından itibaren Batılılarla olan gerek siyasal ve gerekse ekonomik ilişkilerde gözle görülür bir yakınlaşmanın meydana geldiği; hele hele 1930'lu yılların ikinci yarısında, sözkonusu ilişkilerde rastlanan yakınlaşmanın Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri daha gölgede bıraktığı, açıkça belirtilmelidir. Türkiye'nin Atatürk dönemindeki temel dış politikası, iyi komşuluk ilişkileri ve bölgesel savunma ittifakları (Balkan ve Sâdâbâb Paktları) kurulması idi. Bölgesel savunma ittifakları kurulması politikasının, Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle de 1920'li yıllarda izlenen; bölgesel anlaşmalar yoluyla barışın korunması ve güçlenmesi politikasına, bir ölçüde uygun olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, İnönü'nün düşüncesinin Türkiye'nin Atatürk döneminde, özellikle de 1930'lu yılların ikinci yarısında izlediği dış politikaya aykırı olduğu söylenemez; hattâ tam aksine, onun tutarlı bir devamı olduğu dahi belirtilebilir. Türkiye, Atatürk döneminde de, İnönü döneminde de temelde Batı tercihlili bir dış politika izlemiştir. Bu anlamda tek-parti döneminde izlenen Türk dış politikasının alt aşamalarının katı çizgilerle birbirinden ayrılması pek de mümkün görülmemektedir. Tek-parti dönemi boyunca dış politikada bir farklılaşmadan çok, bir süreklilikten ve bütünsellikten söz etmek daha uygun ve gerçekçi olacaktır. 1939 yılındaki «tarihsel tercih» ya da «tarihsel dönüm noktası», aslında çok daha önce oluşmuş bir tercihin ve kararın sonucudur.

1939 yılının kış aylarında, dış politikada izlenmesi gereken yol çok basit görünüyordu: Mihverin Avrupa'da ve Balkanlar'da yayılma arzularına karşı Batılı müttefikler ile Sovyetler Birliği'nin görünürde kurmaya çalıştıkları bloka katılmak ve blokun kurulmasına katkıda bulunmak. Hattâ Türkiye, bir yandan Batılı müttefikler, diğer yandan Sovyetler Birliği ile ittifak bağları kurmaya çalışırken, aynı zamanda Batılılar ile Sovyetler Birliği arasında kurulması öngörülen askeri ittifakı da kolaylaştırıcı bir işlev gördüğüne inanmaktaydı. İlkbahar aylarında Avrupa'da ve Balkanlar'da meydana gelen

yeni siyasal ve askeri gelişmeler (Almanya'nın Mart ayında Çekoslovakya'yı ve İtalya'nın da Nisan ayında Arnavutluğu işgali), Türkiye'nin bu yöndeki girişimlerini hızlandırdı. Bu olayların etkisi ile, Türkiye'nin Batılı müttefiklerle bu sırada zaten hayli yakın olan ilişkilerinde kayda değer somut gelişmeler görüldü: Önce Mayıs ayında İngiltere ile askeri ittifaka yönelik bir Ortak Deklarasyon; ardından Haziran ayında, Hatay sorununun Türkiye lehine çözüme kavuşması üzerine, Fransa ile aynı biçimde bir Ortak Deklarasyon yayınlandı. Bunların yanı sıra, aynı amaçla Sovyetler Birliği ile görüşmeler de sürmekteydi. Bu sırada bütün göstergeler, Mihvere karşı geniş bir «barış cephesi»nin doğacağına işaret ediyordu. Hattâ bu cephenin Mihvere güçlü bir baskı oluşturarak, barışı koruyabilmenin dahi mümkün olabileceği düşünülmekteydi.

Oysa uluslararası siyasî ilişkilerde bu tür iyimser beklentiler yaratan hava, yalnızca görünüştedir: Ağustos ayı sonlarında Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı, bütün dünyaya bu beklentilerin aslında gerçekte bir ilgisi bulunmadığını göstermiş oldu. Sovyetler Birliği ile Batılılar arasında süren görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasının nedenlerini şöyle özetlemek mümkündür: Batılılar, Almanya'ya karşı izlenen uzlaşmacı/yatıştırıcı politika ile, Almanya ile Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirmeyi amaçlamışlardı. İngiltere'nin amacı, Almanya'yı doğuya, yani Sovyetler Birliği üzerine sevk edebilmektir. Sovyetler Birliği bu politikanın ve arzu edilen sonuçlarının farkındaydı ve bu nedenle de Batılılara karşı güven duymuyordu. Molotov'un Dışişleri Bakanı olmasıyla da, Batı ile olan görüşmeler sürüncemede bırakılırken, Sovyetler Birliği asıl Almanya ile olan ilişkilerine önem vermeye başlamıştır. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği, Batıların kendisine karşı yapmak istediklerini yaptı ve «ustaca bir manevra» ile Batılılara karşı Almanya ile anlaştı (23 Ağustos 1939). Ancak Berlin-Moskova paktı, Moskova'nın gözünde, bazen sınıldığı gibi, geçici bir anlaşma değildi; tam tersine, geniş kapsamlı bir dış politika çerçevesinin önemli bir halkasını oluşturmaktaydı.

Bütün bunlar bir yana, bu olayın yarattığı şaşkınlık ve tedirginliğin en çok yaşandığı yerlerden biri, hiç kuşkusuz Türkiye idi. Gerçi resmî görüntü hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği doğrultusunda idi, ama bunun da gerçekte bir ilgisi olduğu söylenemezdi. Aslında, savaşa birkaç gün kala, Türkiye'nin uzun zamandır uğraşarak kurmaya çalıştığı ittifak sistemi tam ortasından ikiye ayrılmıştı: Bir yanda Batılı müttefikler kalmıştı, diğer yanda ise Almanya ile anlaşmış görünen Sovyetler Birliği. Türkiye ise, kelimenin tam anlamı ile ortada kalmış bulunuyordu. Mihvere karşı ortak bir «barış

cephesi» kurulması planı, sonuçta artık uygulanamaz hale gelmişti. Tabii «dostluk» bittiği için artık herkes birbirini suçluyor; ancak başarısızlıkta suç kimin olursa olsun, somut gerçek değişmiyordu.

İnönü artık bir «yol ayrımı» önünde idi: Ya, şimdiye dek izlenen yöne devam edilecek ve Türkiye, Sovyetler Birliği olmaksızın, Batılı müttefikler yanında yer alacak; ya Almanya ile olan anlaşmasına aldırmaksızın, Batılı müttefikler grubundan ayrılıp Mihvere yakın bir konuma geçmek anlamına gelecek biçimde, Sovyetler Birliği ile bir ortaklığa girilecek; ya da, o zamana dek olduğu gibi, herhangi bir askeri ittifaka girmeksizin bağlantısızlığı korumaya devam edilecekti. İnönü'nün bir karara varması gerekiyordu, hem de acilen. Eğer (eski Dışişleri Bakanı ve o sıradaki Londra büyükelçisi Tevfik Rüşti Aras'ın iddia ettiği gibi) Balkan Antantı gerçekten Mihverin Balkanlar'dan gelebilecek bir saldırısı olasılığına karşı ülkenin güvenliğini koruyabilecek güçte olsaydı, o zaman son şıkkın tercih edilmesi mümkün olabilirdi. Ancak Balkan Antantı gerçekte bu işlevi görebilecek durumda değildi. Öncelikle, antlaşmadaki, bir Balkan devletinin (uygulamada, Antant'ın dışında kalmış olan Bulgaristan'ın) bir başka Balkan devletine saldırısı halinde, antlaşmaya taraf diğer Balkan devletlerinin (Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye'nin) saldırganı karşı ortak askeri müdahalede bulunacaklarını öngören, askeri ittifaka yönelik hüküm, Balkan devletleri dışından gelebilecek saldırılara karşı bir yükümlülüğü içermemekteydi. Dolayısıyla bu boşluk nedeniyle, Mihverin Balkanlar üzerinden gelmesi muhtemel bir saldırısına karşı ortada Türkiye açısından bir güvence bulunmamaktaydı. Her ne kadar Ankara, bu yönde bir yükümlülüğün de antlaşmada yer almasını sağlamak için, gerek savaştan önce ve gerekse savaşın çıkışından hemen sonra girişim ve çabalarını sürdürmüşse de, bu alanda somut bir sonuç almak mümkün olamamıştır. Bu başarısızlığın altında yatan temel neden, Balkan Antantı'nın Avrupa'da meydana gelen siyasal ve askeri güç dengesine göre bir parçalanma göstermesiydi: Bu sırada, Türkiye ile Yunanistan Batılı müttefiklere, Romanya ile Bulgaristan Mihvere daha yakındı; Yugoslavya ise, Mihver ile müttefikler arasında henüz kararsız bir durumdaydı. Bu parçalanmış yapıdan (hele hele Türkiye'nin arzu ettiği biçimde askeri bakımdan Mihvere karşı koyabilecek) etkin bir örgütlenme sağlamak, görüldüğü gibi, çok zordu, hattâ mümkün değildi.

İnönü, ilke olarak, Batılı müttefiklerin yanında yer almayı kabul etti; bu yoldan geri dönülmeyecek ve Mihver tehdidine karşı Batılı müttefiklerin askeri desteğinin sağlanmasına çalışılacaktı. Ancak İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere de çok önem veriyor-

du. İnönü, müttefik gruba katılırken, Sovyetler Birliği'ni tamamen dışarıda bırakmak istemiyor; Sovyetler Birliği ile de bir uzlaşma/antlaşma fırsatı yakalamak istiyordu. Dolayısıyla birinci ve ikinci şıkları birlikte ve aynı anda uygulamaya çalışacaktı. Ancak bunun ne denli güç bir iş olacağı da bilinmiyor değildi. Almanya ile anlaşılan Sovyetler Birliği ile anlaşmak, Türkiye'nin bir tehdit olarak gördüğü İtalya ve Almanya ile uzlaşmasını, hattâ anlaşmasını, bir ölçüde nesnel olarak zorunlu kılmaktaydı. Müttefikler ile bir askeri ittifaka girmekte olan Türkiye'nin ise, Almanya ve Sovyetler Birliği ile nasıl uzlaşabileceğine ilişkin soruya hiç kimse doyurucu bir yanıt bulamıyordu. Gerçekte, bu yöndeki girişimlerden olumlu bir sonuç alınabileceği konusunda derin kaygı ve kuşklar mevcuttu.

Savaş başladıktan (3 Eylül 1939) hemen sonra Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyetler Birliği ile bu güç sorunları çözmek ve aslında Batılı müttefikleri değil de Mihveri hedef alan bir askeri ittifak imzalamak amacı ile Moskova'ya gitti (25 Eylül). İnönü, bu sırada gerçekten de Sovyetler Birliği ile anlaşmayı ve Sovyetler Birliği'nin —Türkiye'nin de içinde bulunacağı— Batı ittifakı içinde yer almasını kuvvetle arzu ve ümit ediyordu. Moskova'nın bu konuda Ankara nezdindeki girişimleri de sözkonusu ümidi artırıyordu. Bu sırada resmî hava hâlâ iyimserdi; oysa Eylülde Sovyetler Birliği Almanya ile anlaşarak Polonya'nın doğusunu çoktan işgal etmiş ve Baltık devletlerini (Estonya, Litvanya ve Letonya'yı) topraklarına katmıştı bile. Görüşmeler bu olumsuz gelişmelerin ardından başladı ve daha görüşmelerin başında iki tarafın niyetlerinin tamamen farklı olduğu açığa çıktı: Sovyetler Birliği, Türkiye'nin izlediği politikanın tam aksine, askeri ittifakın Mihvere karşı değil de, Batılı müttefiklere karşı olmasında direnmekteydi. Sovyetler Birliği, bir çatışma halinde ittifakın kendisini Mihvere karşı bir yükümlülük altına sokmamasını istiyordu. Bu durumda, görüşmeler uzun sürmekle birlikte, tabii olarak sonuçsuz kalmıştır. Moskova, Berlin ile olan paktı o derece sürekli bir politika olarak görmekteydi ki, bu sırada Batı ittifakından kesin olarak koptuğu gibi, bu politikayı Türkiye ile olan ilişkilerinde de uygulamaktan çekinmedi. Moskova, Almanya ile anlaştığından, artık kendisini bu devlete karşı askeri bakımdan yükümlülük altına sokacak bir anlaşmayı gereksiz görmekteydi. Hattâ buna ek olarak Türkiye'nin Batı ittifakından ayrılıp kendisinin ve Almanya'nın yanında kesin olarak tutum almasını sağlamak için de, Berlin ile işbirliği yaptı.

Gerçi resmî görüntüde değişen bir şey olmadığı ve olamayacağı belirtiliyordu; ama İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerde bundan böyle artık bir nitelik değişikliği olduğu görüşündeydi. Hemen

herkes, herkesi birden tatmin eden bir «orta yol politikası»nın bu koşullar altında başarılı ve mümkün olamayacağını farkına vardı. Bunun üzerine, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere azamî itina göstermek ana düşüncesi ile, Ekimde Türk-İngiliz-Fransız İttifakı imzalandı.

Antlaşmaya göre; Türkiye'nin bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye tüm olanakları ile yardım edeceklerdi. Eğer İngiltere ve Fransa bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırıya uğrarlarsa, bu kez Türkiye bu devletlere tüm olanakları ile yardım edecekti. Bir Avrupa devletinin saldırısı sonucunda Türkiye'nin Akdeniz'de savaşa girmesi durumunda, İngiltere ve Fransa tüm olanakları ile Türkiye'ye yardım edeceklerdi (md. 2). Fransa ve İngiltere, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler nedeni ile savaşa girdikleri takdirde, Türkiye bu iki devlete tüm olanakları ile yardım edecekti. (md. 3). Ancak eğer bu iki devlet —2. ve 3. maddeler dışındaki durumlarda— bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğrarsa, bu kez Türkiye en azından tarafsız kalacaktı. Antlaşmanın canalcı önemdeki protokol maddesi, askeri ittifak yükümlülüklerinin Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya hiçbir biçimde sürüklemeyeceğine ilişkin çekince («Sovyet Çekincesi») idi.

Alman ordusu Polonya ordusunu kısa zamanda yenilgiye uğrattı ve Sovyet ordusunun da yenik Polonya ordusunun boşalttığı doğu Polonya'yı işgal etmesi ile, Polonya fiilen haritadan silindi. Bu aslında pek de beklenmeyen bir sonuç olmadı, çünkü Polonya'ya müttefik askeri yardımı, coğrafi nedenlerle zaten mümkün değildi. Almanlar Polonya ordusunu kolayca yenmişlerdi, ama bu henüz önemli bir başarı sayılamazdı. Asıl belirleyici savaş alanı «batı cephesi»ndeydi ve hiç kuşkusuz Alman ordusu, müttefik orduları karşısında aynı başarıyı yineleyemeyecekti. En azından müttefik ve müttefik yanlısı ülkelerde genel beklenti buydu. Türk basınında da «batı cephesi»nde başarılı bir müttefik saldırısı beklentisi haftalarca sürdü, ancak uzun süre «garp cephesinde yeni bir şey» olmadı. Kış ayları sakin geçti ve Alman ordusu birdenbire Nisanda Danimarka ve Norveç'i işgal etti. Bununla da kalmadı; Mayıs'ta Hollanda, Belçika ve Luxemburg'u işgal etti ve bu topraklar üzerinden saldırıya geçerek Fransa'ya girdi. Alman ordusu Paris önlerine geldiğinde, bu kez İtalya müttefiklere karşı savaşa girdi. İtalya'nın savaşa girişi Türk dış politikası açısından önemli bir kararı da gündeme getirmekte idi: İttifak antlaşmasına göre, Türkiye'nin müttefiklere askeri bakımdan yardım etmesi ve savaşa girmesi gerekmektedir. Çünkü savaş Akdeniz'e in-

mişti. Tabii müttefikler hemen Türkiye'den, daha birkaç ay önce üstlendiği yükümlülüğünü yerine getirmesini resmen talep ettiler.

Aslında işin başında hiç kimse, olayların bu biçimde gelişebileceğini öngörmemişti. Alman ordusunun bu denli kısa zamanda Fransız ordusunu tamamen çökertmesi; Avrupa'daki siyasi ve askeri güç dengesini hiç umulmadık biçimde temelinden değiştirmesi; Mihverin kıta Avrupasını hemen hemen tamamen eline geçirmesi, bütün tahminleri altüst etmişti.

Fransa'nın yenilgisi, gerek CHP ve gerekse TBMM'de —Üçlü İttifak Antlaşması imzalandığı sırada— etkinliği hayli fazla olduğu anlaşılan müttefik yanlısı grubun çevresini daraltmıştı; bununla birlikte Recep Peker ve bazı arkadaşları —CHP Meclis Grubu'nda— ülkenin bu sırada İngiltere'nin yanında savaşa girmesini talep ettiler ve —savaşa girmemek için— öne sürülen «mazeret»in de geçerli olamayacağını belirttiler.

Açıkçası Türkiye, hiç de beklemediği bir durumla karşı karşıya kalmıştı: İşin başında yalnızca kendi güvenliğini sağlamak amacıyla müttefiklerin yanında yer almıştı. Bu ittifak Mihverin Türkiye'ye saldırmasına engel olabilirdi; ya da hiç olmazsa bir saldırı halinde Türkiye yalnız kalmayacak ve yanında müttefik askeri gücünü bulabilecekti. Hiç olmazsa Türk yöneticiler böyle düşünüyorlardı. Ancak şimdi durum tamamen ve tam aksi biçimde değişmişti: Türkiye, hiç de düşünmediği bir şeyi yapmak, askeri bakımdan yenilgiye uğrayan müttefikine yardım etmek zorunda kalıyordu. Bu da, savaşa girmek anlamına gelmekteydi. İnönü, şimdi de ülkenin aslında bir saldırıya uğramaktan kaçınmak için girdiği bu pakt nedeni ile savaşa girmek zorunda kalmasından kaçınmak istiyordu; İnönü, savaşa girmeyi hiç düşünmemişti ve düşünmüyordu da. İnönü'nün politikasının hedefi, ülkeyi her ne pahasına olursa olsun savaştan uzak tutmaktır. Türkiye bir saldırıya uğramadığı sürece savaşa katılmayacaktı; çünkü Türkiye'nin başka topraklarda emelleri yoktu. Dolayısıyla, herhangi bir grubun yanında bir başka gruba karşı savaşmakta da hiçbir çıkarı yoktu. İnönü başta olmak üzere hemen hemen tüm yöneticiler, yeniden genişlemek uğruna girilen Harbî Umumi macerasını ve ülkenin/halkın çektiği acıları yakından tanıyor, biliyorlardı. Dolayısıyla, bu konuda en küçük bir riske dahi girmek istememelerinden daha tabii ne olabilirdi?

Hedef bir kez saptandıktan sonra, şimdi sıra, bu stratejik hedefi başarılı kılacak taktikleri düzenlemekteydi. Savaşın ilk döneminde bu taktik «Sovyet Çekincesi» olarak belirlendi, müttefiklere, savaşın bu aşamasında Mihvere savaş ilânının ülkeyi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sokabileceği gerekçesi resmen iletili. Bu gerekçe, ger-

çi taktik anlamında mazeret öne sürmekti, ama bir gerçeklik payı da taşımaktaydı. Gerçekten de İnönü, Türkiye'nin bir savaş anında Sovyetler Birliği tarafından saldırıya uğrayabileceğinden ciddi olarak kaygı duyuyordu. Ne olursa olsun, sonuçta Türkiye savaşa girmiyor ve İngiltere iki müttefikini birden aynı anda yitiriyordu. Müttefik olarak Türkiye'nin savaşa girmekten kaçınması bir Alman başarısı olarak da değerlendirildi. Sonuçta, ittifak antlaşmasının ne ölçüde geçerli olduğu, hattâ artık geçerli olup olmadığı dahi, yalnızca bir yorum sorunuydu.

Fransa savaşı da kısa zamanda Almanya'nın üstünlüğü ile bitti; bundan sonra Almanya İngiltere'yi istila etmek istedi ise de, bunu başaramadı. Bununla birlikte, «batı cephesi»ndeki Alman askeri başarısı ve gücü Türk dış politikasını yakından etkiledi. Böylece, askeri gücün siyasal-diplomatik ve ekonomik ilişkileri doğrudan ve yakından etkilediği de görülmüş oldu. Bunun sonucunda, Almanya'ya karşı olan tutumda bir yumuşama belirdi. Gerçi İtalya hâlâ en tehlikeli düşman kategorisindeydi, ama Almanya artık farklı değerlendiriliyordu. Almanya'ya karşı soğuk ve sert politika terk edildi; ilişkilerde bir yumuşama ve yakınlaşma belli-belirsiz başlamış oldu.

1941 yılı kış aylarında, asıl siyasal-diplomatik savaş Balkanlar'da olmaktaydı. Hem Mihver, hem de İngiltere, Balkan devletlerinin kendi yanlarında yer almasını sağlamaya çalışıyorlardı. Ancak bu mücadeleden de yenik çıkan, yine İngiltere oldu: Önce Romanya ve Bulgaristan ve bir süre sonra da —Alman saldırısı ve işgali sonucunda— Yugoslavya, Mihvere katıldılar. Mihverin buradaki asıl sorununu, 1940 yılının sonbaharında Yunanistan'a saldırmış olan İtalyan ordusunun uğradığı ve ciddi boyutlara ulaşan yenilgiydi. Alman ordusu olmaksızın İtalya'nın tek başına bir varlık gösteremeyeceği, bir kez daha anlaşılmıştı.

İnönü ülkenin savaştan uzak kalabilmesinin, askeri güç merkezleri (İngiltere, Almanya ve Sovyetler Birliği) arasında bir denge politikası izlemekten geçtiğini düşünüyordu. Türkiye'nin coğrafi ve stratejik durumu, ona bu güç dengesi oyununu sürdürmek fırsatını vermemekteydi. Dolayısıyla İnönü, askeri bakımdan güçlenerek ülkesini kendi yanında savaşa sokabilmek için baskıda bulunan askeri bloka karşı, diğer blokun desteğini almak suretiyle, bu olanağı değerlendirmek istedi.

Almanya'nın 1941 yılının kış ve ilkbahar aylarında tüm Balkanları işgal etmesi, bu politikanın daha belirgin biçimde açığa çıkmasına yol açtı. Türkiye İngiltere'ye karşı, dış politikasını, savaşın bu döneminde bir müttefik olarak görevinin Mihveri kışkırtıcı davranışlardan ve Almanya ile bir askeri çatışmadan kaçınarak, Alman ordu-

larını kendi sınırında durdurmak ve bu sayede de Alman ordusunun Orta ve Yakın Doğu yolunu tıkamak olduğu biçiminde savunmaktaydı. Aslında İngiltere, müttefikine yardım edecek gücü olmadığından ve Türkiye'nin ağır baskı altında tamamen Mihver etkisine girebileceği endişesinden dolayı, bu politikayı «ehven-i şer» olarak kabul etmek zorunda kalmıştı. Almanya da o ân için, müttefiklerden koparak kendisine karşı daha yumuşak bir dış politika izlemekte olan Türkiye'nin bu tutumu ile yetinebilmekteydi. Burada belirtilmelidir ki, Alman ordusunun Balkanlara inmesi, Türkiye'de de Alman yanlısı siyasal grupların etkinliklerinin artmasına neden olmuştur.

Bu arada, Mart ayındaki İnönü-Hitler mektuplaşması ile Türk-Alman Saldırmazlık Paketi Antlaşması'nın imzalanması için bir hayli yol da alınmıştı. Tabii bu konuda tarafların hesapları birbirinden çok farklıydı: Almanya bu sırada, yakında başlayacak olan doğu seferi için hazırlık yapmaktadır. Sovyetler Birliği saldırısı sırasında, söz konusu antlaşma ile güney sınırından emin olabilecektir. Hem zaten Sovyetler Birliği'nin muhtemel yenilgisinden ve bu suretle de Orta ve Yakın Doğu'ya inebilecek Alman ordusunun askerî başarılarından sonra, Türkiye'nin zorunlu olarak Mihvere katılması da beklenmektedir. Dolayısıyla Almanya, Sovyetler Birliği saldırısı sonucunda bir taşla birden çok kuş vurabileceğini hesap etmektedir. Türkiye ise, antlaşma ile Alman saldırısını geçistirebileceği ümidindedir.

Bu antlaşma ile, cidden garipsenmesi gereken bir durum ortaya çıkmıştı: Şimdi Türkiye, Almanya ile savaşmakta olan İngiltere ile müttefikti, İngiltere'nin yakında müttefiki olacak olan Sovyetler Birliği ile arasında saldırmazlık paketi vardı; ve nihayet, Almanya ile de bir saldırmazlık paketi imzalamıştı (18 Haziran). Bu karmaşık antlaşmalar zinciri içinde hangi antlaşmanın daha önce geldiği (ya da gelmesi gerektiği) sorunu ise, hukuksal değil, fakat tam anlamı ile siyasal bir sorundu.

Her halükârda, Haziran ayının sonlarına doğru imzalanan antlaşma ile Türkiye, denge politikasını sürdürmek şansına sahip olabilmıştır.

Almanya'nın 1941 yılı 22 Haziranında Sovyetler Birliği'ne saldırısı ile, savaşın aldığı biçim temelden değişti: Önce, Almanya ile tek başına savaşmakta olan İngiltere sonunda kendisine bir ortak bulabildi. Hiç kuşkusuz Türkiye de rahatladı: O zamana dek derinden derine ciddi bir tehdit olarak görülen Alman-Sovyet işbirliği kuşku ve kaygısı kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.

Ancak bu kez, Türkiye'nin üzerindeki müttefik (İngiliz ve Sovyet) baskısı da arttı. Müttefikler Türkiye'nin bu sırada Almanya ile

olan yakın ilişkilerini hoş karşılamıyorlardı. Hattâ Moskova, Almanya'ya o zamana dek hiç görülmemiş ölçüde yakın olduğu görülen ve hattâ Almanya ile anlaşılan bir Türkiye'nin, kendi üzerine herhangi bir zamanda saldırabileceğini ya da Alman ordusuna transit geçiş izni dahi verebileceğini düşünerek, tedirgin oluyordu. Bu sırada Türkiye'de Alman yanlısı grubun siyasal etki alanını hızla genişletmeye başlaması, daha önce görülmüş olan Alman ordusuna Anadolu toprakları üzerinden transit geçiş izni verilmesi talepleri, Alman gemi ve denizaltılarının Boğazlardan serbestçe geçmekte oluşları, Türkiye'de Turancı siyasal grupların artan etkinlikleri ve gerek Türk ve gerekse Alman Hükümeti ile resmi ve gayri resmi ya da bazen gizli ilişkilere girmeleri gözönüne alındığında Sovyetler Birliği'nin endişelerinin abartılmış olmadığı kendiliğinden anlaşılır.

Kısa zamanda «doğu cephesi»nden ardı ardına gelmeye başlayan Alman askerî başarı haberleri, tabii Türkiye'nin siyasal tutumunu da derinden etkiledi. Unutulmasın ki, Alman-Sovyet savaşı bir yönden de, Türkiye'nin o zamana dek müttefik baskılarına karşı kullandığı gerekçeyi («Sovyet Çekincesi» gerekçesini) ortadan kaldırıyordu. Kaldırıyordu ama, müttefiklerin de artık Türkiye'den savaşa girmesini talep edecek güçleri yoktu. Her iki müttefik de (İngiltere ve Sovyetler Birliği) ancak kendi topraklarını savunabilecek durumdaydı. hattâ bu bile bir ölçüde kuşkulı görünüyordu. Onlar için Türkiye'nin Mihvere daha fazla yaklaşmaması şimdilik yeterliydi. O zamana dek Türkiye'nin «doğu cephesi»nde güney sınırını güven altında tutması ile yetinebilen Berlin ise, askerî gücünün ve başarılarının verdiği atılımla, artık bununla tatmin olmuyordu. Almanya, Türkiye'nin, askerî başarılarını görerek ve bundan etkilenecek kendi yanında savaşa girmesini ya da en azından kendisine askerî kolaylıklar sağlamasını bir an önce istiyordu.

1941 yılı sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girişi, Alman ordusunun ve Mihverin başarılarını önlemeye yetmedi. Almanya, Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için «cömert» davranmakta gecikmedi: Berlin, Ankara'ya Ege Adaları ile Trakya'da, Kafkasya'da ve güney sınırlarında toprak vaad etti. İnönü ise, Harbî Umumî yıllarında edindiği deneyimi ile, Berlin'in savaşı kesin olarak kazanması halinde, ülkesinin, yeni topraklar kazanmak bir yana, siyasal bağımsızlığının dahi tehlikeye gireceği görüşündeydi. Ancak askerî durumun gerçeğine uygun olarak, 1942 yılında da Ankara-Berlin ilişkileri yakın biçimde sürdü. Türkiye bu sırada her iki ülkeye de yardımda bulunduğunu, ayrı ayrı öne sürebilmekteydi. Bu durumun nesnel olarak, Almanya'ya da, İngiltere'ye de askerî açıdan belirli ölçülerde hizmet ettiği doğrudur; ancak «doğu cephesi»n-

de mevcut durumun tamamen Alman ordusunun lehine ve Sovyetler Birliği'nin aleyhine olduğu da açıktır.

Türkiye, Mihver ordularına karşı müttefiklerin varlığından güç alarak denge oyununu sürdürmeye çabalıyordu. Bu politika, savaşın ikinci döneminde de hep devam etmiştir. Gerçi Türkiye görünürde müttefiklerden epey uzaktı ve Almanya ile çok yakın ilişkiler içindeydi, ama bu yakınlık henüz Mihver yanında savaşa girmesini gerektirecek ölçüde de değildi. İnönü, askeri güç merkezleri arasındaki ince diplomasiye dayanan manevralarını ustaca sürdürmek fırsatını henüz yitirmediğini düşünüyordu.

Alman ordularının gerek doğu ve gerek Kuzey Afrika cephesinde yenilgiye uğraması, aynı zamanda ilk müttefik askerî başarılarının göstergesiydi. Gerçi müttefiklerin kesin zaferi henüz görünürde yoktu, ama elle tutulur gerçek, savaşın artık yeni bir döneme girdiği idi. Savaşın aldığı bu yeni biçim, Türk dış politikası üzerinde de derin etkisini göstermekte gecikmedi. Şimdi durum geçen döneme göre tamamen değişmişti; hattâ tam aksi bir durum doğmuştu: Bu kez, «doğu cephesi»nde dönem boyunca geri çekilmek zorunda kalan Almanya, Türkiye'nin müttefik başarılarından ve Mihverin yenilgisinden etkilenecek müttefikler yanında savaşa girmesini engellemek amacı ile çaba harcayarak ve Türkiye'nin savaşa katılmayıp, «doğu cephesi»nde hâlâ kendi güney sınırını güven altında tutmasını isteyecektir. Müttefikler ise, (İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri), Türkiye'nin savaşın ilk ve ikinci döneminde ortaya koyduğu tezi o dönemlerde (ister istemez) kabul etmiş olmakla birlikte, askerî başarılarının verdiği güç (ve hakla), Türkiye'nin söz konusu bu pasif rol ile yetinmesini artık kabul etmeyeceklerdir.

Avrupa'da ikinci cephenin bir an önce açılmasını şiddetle talep eden Sovyetler Birliği, bu sırada Türkiye'nin müttefik olarak savaşa girmesini istemekte ve İngiltere de buna bir ölçüde katılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin tavrı ise henüz belirgin değildir ve Türkiye'nin (kelimenin tam anlamı ile) sıkboğaz edilmesini istemektedir, ama o da diğer müttefiklerinin taleplerine bir ölçüde katılmak zorunda kalmaktadır. Sovyetler Birliği, ikinci cephenin Türkiye'nin katılması ile Balkanlar'da ya da Fransa'da açılmasını istemektedir. İngiltere ise, Türkiye olmaksızın Balkanlar'da bir cephe açma olanağı olmadığını belirtmektedir. İngiltere, Balkanlar'da yeni bir cephe açılmasını önerirken, bunu tabii siyasal nedenlerle yapıyordu; gerçekte, müttefikler arasında bu sırada askerî harekâtın nasıl ve nerede olması konusunda meydana gelen anlaşmazlığın tamamen savaş sonrası düzeni ile ilgili siyasal görüş ve çıkar farklılığından kaynaklandığını vurgulamak gerekmektedir. Öncelikle Balkan-

lar'da yeni bir cephe açılması, fiilen ancak Türkiye'nin savaşa katılması ile mümkündür; dolayısıyla sorun, Türkiye'nin savaşa katılması sorunuydu da. Ayrıca, Balkanlar'da açılacak müttefik cephesi, Alman ordusunu yıkıp geçecek Sovyet ordusunun Orta Avrupa'ya açılacak yolunu da tıkayabilirdi ki, bu planda Türkiye'ye ve tabii Türk ordusuna da görev düşüyordu. Oysa Türkiye, Sovyetler Birliği'nin kendisini savaşa sokmak istemesinin ardında bir başka plan olduğunu düşünmekteydi. İnönü, yenik Alman ordusunun ardından Sovyet ordularının Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya rahatlıkla girebileceğini önceden tahmin edebiliyor ve bundan dolayı da son derece tedirgin oluyordu. Ancak bunu önlemek için, İngiltere ile Balkanlar'da Almanya'ya karşı savaşa girmeye de hiç niyeti yoktu. Öncelikle Alman ordusunun hâlâ kendisine darbe indirebilecek gücü olduğunu düşünüyor, ama daha önemlisi, Sovyetler'in savaş sonunda oluşabilecek (ve daha bu sıralarda önceden görülebilen) bazı olası taleplerine karşı ordunun daha o andan itibaren savaşta yıpratılmasını istemiyordu, İnönü ordunun yalnızca savaş süresince değil, fakat savaştan sonra da gerekebileceğini düşünüyordu. O nedenle de Türk yöneticileri, riske girmeye gerek görmüyorlardı. Avrupa'daki olası Sovyet ilerlemesinin önlenmesi, Türkiye'ye değil müttefiklere, yani İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'ne düşmeliydi.

İnönü savaşın son döneminde savaşa katılmaktan kaçınmak için, müttefiklerin yoğun baskılarına karşı Mihverin saldırı potansiyel ve olasılığını öne sürmekte ve bir müttefik olarak ülkesinin görevini hâlâ Alman ordusuna Yakın ve Orta Doğu yolunu tıkamak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İnönü'nün bir önemli talebi daha vardı: Müttefiklerin söz vermiş oldukları, fakat askerî güçsüzlükleri nedeni ile o ana değin geniş ölçüde yerine getiremedikleri askerî yardımı sürekli gündemde tutmaktaydı.

1943 yılının ilk ayındaki Adana görüşmelerinde İnönü'nün tutumu çok netti: Türkiye müttefikler yanında savaşa ilke olarak girmeyi kabul ediyordu. Ancak önce bazı koşulların yerine getirilmesi gerekiyordu: Öncelikle Türk ordusuna gerekli olan silah sevkiyatı tamamlanacaktı; ikinci olarak, Sovyetler Birliği'nin savaş içinde ve sonrasında Türkiye'ye karşı tutumunun ne olacağının siyasal bakımdan belirginleşmesi isteniyordu: bu konuda diğer Batılı müttefikler Türkiye'ye güvence vermeliydiler. Nihayet Balkanlar'daki askerî harekât için Türk ordusuna düşen görevin kesin biçimde saptanması gerekiyordu. İngiltere ise, Türkiye'nin ilk elde müttefiklere (fiilen İngiliz ordusuna) askerî kolaylıklar sağlamasını ve silah sevkiyatı tamamlandığında da, son aşamada savaşa girmesini istiyordu. Asıl anlaşmazlık konusu da zaten buradaydı: Türkiye, İngiliz ordusuna ko-

laylıklar sağlamanın (yani uygulamada üs vermenin) savaşa girmek anlamına geldiğinde direniyordu; öncelikle askeri yardım tamamlanmalıydı. Aslında bu konu Türkiye açısından bakıldığında yalnızca «teknik» bir sorundu ve çözümü de yalnızca zamana bağlıydı; ancak zaten canalcı önemdeki sorun da, zaman sorunuydu. Çünkü Türkiye savaşa girmek için, İngiltere'nin bütün ısrarlarına karşın, kesin bir süre vermekten sürekli olarak kaçınıyordu.

Müttefik Konferansları sırasında Türkiye üzerindeki baskılar daha da arttı: Birinci ve İkinci Kahire Konferansı bunun somut sonucu oldu. İnönü, bu kez de, müttefikler arasında belirginleşen görüş ayrılıklarını kendi lehine değerlendirmeye çalıştı. İngiltere'nin savaşa bir an önce girilmesi yolundaki talebi artık ne Amerika Birleşik Devletleri ve ne de Sovyetler Birliği tarafından tam anlamı ile desteklenmekteydi. Bu karşıtlığı değerlendirmek isteyen İnönü, İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'ni karşı karşıya getirdi ve her iki devleti birbirlerine karşı oynamaya çalıştı. Böylece denge politikası müttefik güçler içindeki ayrılıktan yararlanılarak sürdürüldü. Başarılı da olundu, çünkü İkinci Kahire Konferansı'nda İnönü, tutumunu Amerika Birleşik Devletleri'ne kabul ettirmeyi başardı. Sovyetler Birliği ise zaten artık Türkiye'nin savaşa girmesi ile hiç ilgilenmiyordu. Çünkü Alman ordusunu «doğu cephesi»nde tek başına alt edebilecek güce erişmişti. Müttefikler tarafından da ikinci cephenin Fransa'da açılması kararlaştırılmıştı; bu durumda İnönü, savaşa girilmesi yönündeki yoğun İngiliz baskılarını, müttefikler-arası güç dengesini kullanarak boşa çıkarmayı başardı.

Türkiye savaşa girmemişti, ama 1944 yılı başlarında Batı ittifakında tecrit olma sürecinin de sonuna gelmişti: Müttefik davası için savaşmayan bir ülkenin, elbette müttefikler nazarında bir değeri olamazdı. Türkiye ile müttefikler arasındaki ilişkiler önce soğudu, sonra buz gibi oldu ve 1944 yılı başlarında da hemen hemen tamamen koptu. Almanya ile ilişkisini hâlâ sürdüren bir ülke, elbette müttefikler arasında yer bulamazdı.

Mihverin yıkımın eşliğinde olduğu sırada İnönü, müttefiklerle ilişkiyi yeniden sağlamlaştırmak ve Türkiye'nin Batı İttifakında yeniden yer bulabilmesini sağlamak için girişimlerde bulundu: Önce Almanya'ya krom sevki durduruldu, Almanya ve Japonya ile diplomatik ilişkiler kesildi; Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilere girmek için önemli adımlar atıldı; hattâ Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edildi. Ancak bütün bu jestlerin somut bir yararı olmadı. Türkiye, savaşın son döneminde yalnız kalmıştı ve savaş sonunda yeniden biçimlenen dünyada da yalnız kalmaya adaydı. İnönü'nün tedirginliği buradan ileri geliyordu.

Savaş yıllarında izlenen Türkiye dış politikası, Türkiye'yi savaştan uzak tutmayı başarmıştı, ama savaş sonunda gelişen yeni uluslararası politikada ülkenin yalnız kalmasına da neden olmuştu. Savaşa girmemek açısından bakıldığında, Türk dış politikası son derece başarılı sayılabilir. Ancak hatırlanmalıdır ki, Türk dış politikasının savaş sonrası dönemde oluşan sorunları aslında savaş yıllarında izlenen dış politikadan kaynaklanmaktaydı. Savaş sonrasında Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yalnız kalması, tamamen savaş içinde uygulanan dış politikanın doğrudan bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

- İnönü döneminin Türk dış politikası, temel olarak Atatürk döneminin Türk dış politikasından farklı değildir, hattâ onun tutarlı bir devamıdır. Dolayısıyla da, tek-parti yönetimi boyunca Türk dış politikasının temelde aynı hedeflere yöneldiği ve bir yön değişikliğine uğramadığı belirtilmelidir.

- İnönü döneminde de, tüm tek-parti dönemi boyunca olduğu gibi, dış politikayla ilgili tüm gelişmeler Çankaya tarafından dikkatle izlenmiş ve dış politika konularında tüm önemli ve temel kararlar yine Çankaya tarafından alınmıştır. Bu alanda dışişleri bakanları, dış politika saptayıcı ve yürütücüsü olmaktan çok, Cumhurbaşkanı tarafından saptanan dış politika kararlarının sadık birer uygulayıcısı olmuşlardır.

- Dış politika konuları ve sorunları, genellikle ne TBMM'nde ve ne de CHP Meclis Grubunda tartışılmaktadır. Kararlar, dar bir kadro içinde, fakat son sözü söyleme yetkisi daima İnönü'de kalarak, Çankaya'da alınır ve burada dış politikanın ana hatları saptanırdı. Bu açıdan bakıldığında, TBMM, dış politika konularında Çankaya'da saptanan ve CHP Meclis Grubunda onaylanan kararları, bir formalite biçiminde yasal hale getiren mekanizmanın son halkasını oluşturmuştur.

- Savaşta dış politikanın **stratejik hedefi**, ülkenin savaştan uzak kalmasını sağlamaktır; ama bu stratejik hedefe varmak için değişik **taktikler** uygulanmıştır. Temel taktik ise hiç değişmemiştir: Avrupa'daki güçler dengesi içinde, değişik güçleri birbirlerine karşı oynayarak, ülkenin bu güçlerden birine kesin olarak yakınlaşmasını önlemek ve bu sayede zaman kazanarak savaşa girmemeyi başarmak.

Bu amaçla Türkiye, tüm savaş boyunca bir **denge politikası** izlemiş ve bu **denge oyunu** sayesinde, savaştan uzak kalmak istemiştir. Türkiye'nin savaşa katılmamak için öne sürdüğü bütün siyasal ve askeri nedenler, aslında, bu gerçek amaç açısından değerlendirilmelidir. Türkiye, savaşa katılmak istemediği ve buna olanak bulduğu sürece, savaşa katılmamak için her zaman ve her yerde değişik ve çeşitli nedenler (yani: «mazeret»ler) bulmakta güçlük çekmemiştir.

• Tabii bu alanda dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, bu «denge oyunu»nun sürdürülmesinde, yani Türk dış politikasının temel çizgisinin belirlenmesinde, savaşta genel askerî gidişin çok önemli rol oynadığıdır. Bu anlamda, Türk dış politikası savaşın askerî gelişimine göre, taktiklerini belirlemiştir denilebilir. Savaşta askerî durum ile Türkiye'nin «diplomatik manevralar»ı her zaman bir paralellik göstermiştir.

• Savaş yıllarında dış politika faktörü iç politikayı da bir ölçüde etkilemiştir. Bu anlamda, savaş yıllarındaki siyasal-diplomatik, ekonomik-ticarî ve iç politika gelişmeleri, bazı bakımlardan birlikte ele alınmayı gerektirirler. Çünkü birbirlerini karşılıklı olarak etkilemişlerdir.

• Amaca ulaşmak bakımından değerlendirildiğinde, savaş yıllarında izlenen Türk dış politikası başarılı sayılabilir. Ancak hemen belirtilmelidir ki, savaş sonrası yıllarda yeniden oluşan Türk dış politikasının ana sorunları da, savaş yıllarında izlenen dış politikanın doğrudan bir uzantısı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlanmasına az bir zaman kala, Türk-Sovyet ilişkilerinde savaş yıllarında oluşan soğuma yerini ciddi bir gerginliğe bıraktı: Türkiye'nin San Fransisko Konferansı'na katılmak ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olmak için Almanya ve Japonya'ya savaş ilân ettiği tarihten (23 Şubat 1945) çok kısa bir süre sonra, Sovyetler Birliği 19 Mart 1945 tarihinde iki ülke arasında ilk kez 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanmış olup da, daha sonraki yıllarda devam ettirilmiş olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı İkinci Dünya Savaşı'nda meydana gelen askerî ve siyasî değişiklikler sonucunda, 7 Kasım 1935 tarihli protokol uyarınca fesh etmek istediğini bildirdi. Moskova'ya göre, antlaşma yeni koşullar ışığında yeniden gözden geçirilmeli, değerlendirilmeli ve yeni bir antlaşma imzalanmalıydı. Ankara, bu talebi kabul etti ve yeni bir antlaşmanın yapılması için görüşmelere hazır olduğunu 7 Nisan'da bildirdi. Aradan bir süre geçince, yeni bir antlaşmanın hazırlanması için, Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda ortak savunma talep ettiği ve Türk-Sovyet sınırında bazı değişiklikleri gündeme getirdiği görüldü. Bu tarihten sonra Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik arttı.

Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginlik artarken Türkiye'nin Batılı müttefikleri ile olan ilişkileri önceleri uzak kaldı. Türkiye'nin müttefiklerin bütün taleplerine karşın savaşa girmemesi (son savaş ilânı ancak resmî bir formalite olarak değerlendiriliyordu) Ankara'nın özellikle İngiltere ile olan ilişkilerinin soğumasına neden olmuştu. Bununla birlikte, savaşın son yıllarında Türk-Amerikan ilişkilerindeki yakınlaşma gözle görülür bir durum almıştı. Ancak Türkiye,

Moskova ile olan sorunlarının çözümünde, savaştan büyük yara alarak çıkan İngiltere'nin askerî gücüne güvenmek istiyordu. Bunun için Türk-Sovyet ilişkilerinde Ankara, Moskova ile yalnız kalmak istemediğini belli etti. Ankara bu sorunun yalnız iki ülkeyi değil, fakat Montrö Antlaşması hükümleri uyarınca, antlaşmaya taraf diğer devletleri de ilgilendirdiğini belirtti. Önceleri İngiltere ve Amerika Türkiye'nin Moskova ile ilgili sorunlarına yakınlık göstermediler. Gerçi diplomatik alanda Türkiye'yi yalnız bırakmayacaklarını göstermeye çalıştılar, ama askerî alanda Türkiye'nin ne ölçüde arkasında oldukları bir soru işaretiydi. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında notalar gidip gelirken, bu tavırda, özellikle Amerika açısından belirli bir netleşme görüldü.

Nihayet ABD Başkanı Truman'ın 12 Mart 1947 tarihinde yaptığı açıklama (Truman Doktrini), Amerika'nın askerî, siyasî ve ekonomik olarak Türkiye'yi de destekleyeceğini kesin olarak belli etti. Bu açıklamanın ardından 12 Temmuz 1947 tarihinde Türkiye'ye yapılacak Amerikan yardımına ilişkin antlaşma imzalandı.

Bu yıllarda Sovyet Bloku ile Batılı ülkeler arasında soğuk savaş denen mücadelenin günden güne keskinleştiğine tanık oluyoruz. Bu durumun bir sonucu olarak 1949'da Kuzey Atlantik İttifakı Örgütü (NATO) ile Avrupa ülkelerini içine alan Avrupa Konseyi kuruldu. Türkiye her iki örgüte girmeye talip oldu. 8 Ağustos 1949'da Konsey'e kabul olunduysa da, NATO'ya girmesi Kuzey ülkelerinin itirazları yüzünden ancak Kore Savaşına katılmamızdan sonra, 17 Ekim 1951'de gerçekleşmiştir.

Soğuk Savaş koşulları altında Türkiye, tıpkı İkinci Dünya Savaşı öncesinde yaptığı gibi, yine Batı ittifakı içinde kendine bir yer aramış ve bulmuş oluyordu. Türkiye'nin Batılı devletlerle yaptığı askerî antlaşmalar, daha İkinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan antlaşmaların, savaş sonucunda ortaya çıkan yeni askerî, siyasî ve ekonomik koşullar altında bir devamı olarak görülmelidir.